

ISLAMSKA ZAJEDNICA U BOSNI I HERCEGOVINI
UNIVERZITET U SARAJEVU
FAKULTET ISLAMSKIH NAUKA U SARAJEVU

ISLAMSKE
INSTITUCIJE
HRESTOMATIJA IZABRANIH TEKSTOVA

Priredio: Prof. dr. Ismet Bušatlić

HAZIM ŠABANOVIĆ

BOSANSKI DIVAN*

Organizacija i uređenje centralne zemaljske uprave u Bosni pod turskom vlašću do kraja XVII stoljeća

Uvodne napomene

Budući da su u uređenju i organizaciji Bosne u doba vladavine Osmanskog carstva postojale izvjesne specifičnosti, koje nisu bile karakteristične za ostale zemlje u okvirima toga carstva, i izvjesne privilegije koje su važile samo za ovu zemlju - to se dugo mislilo i govorilo da su se u Bosni u doba osmanske vladavine sačuvala mnoge ustanove i elementi društvenog i državnog uređenja srednjovjekovne Bosne.

Još je više bilo rašireno mišljenje, uostalom sasvim tačno, da je Bosna za vrijeme osmanske vladavine imala poseban položaj u Carstvu, ali je sasvim pogrešno shvatanje da su se te specifičnosti u položaju i uređenju Bosne zasnivale na poštivanju mnogih zatečenih ustanova od strane osmanskih sultana i na osobitim privilegijama koje je dobila ova zemlja od sultana - osvajača.

Ovdje se ne možemo detaljno upuštati u ispitivanje porijekla takvih shvatanja koja, po našem mišljenju, datiraju iz XVIII stoljeća, kada je bosansko plemstvo pomoću sistema malikana i čifluka došlo u mogućnost da u svoje ruke prigrabi svu ekonomsku snagu zemlje a sa procesom slabljenja centralne vlasti i jačanjem ajana u provinciji bosansko plemstvo počelo da prigrabljuje svu političku i vojnu vlast u zemlji u svoje ruke. Tada se između Porte, odnosno njenih predstavnika u Bosni, i domaćeg plemstva, kao i u međusobnim odnosima samog domaćeg plemstva, javljaju izvjesne pojave i težnje koje su mnogo podsjećale na stanje uoči propasti bosanske samostalnosti. Tada su nastala i shvatanja o posebnom položaju Bosne i u ranijem periodu osmanske vladavine, kao i shvatanje da taj poseban položaj počiva na poštivanju predturskih ustanova.

Nije potrebno posebno isticati da su takva shvatanja i mišljenja bila neosnovana i pogrešna. Neosnovanost takvih mišljenja istakao je dovoljno jasno i ubjedljivo V. Čubrilović u svojoj studiji o porijeklu muslimanskog plemstva u Bosni, ukazujući da su Turci u Bosni,

kao i svakoj osvojenoj zemlji, sa svojom vlašću zavodili svoj poredak koji se "upravlja po načelima i zakonima potpuno različitim od srednjovjekovnih bosanskih vlasti. Kada zauzima Bosnu 1463. i zavodi u njoj svoju upravu Mehmed II postupa po istim načelima po kojima su uređene i druge zemlje, osvojene od njega ili od drugih sultana". Uređenje Bosne neposredno poslije osvojenja pokazuje da se Mehmed II držao opštih načela pri organizovanju ove turske pokrajine i nije Bosni dao nikakav poseban položaj u carstvu, zasnovanom na starom stanju stvari".

Proučavanje upravnog uređenja Osmanskog carstva uopće, a bosanskog pašaluka posebno, dovodi nas do zaključka da su te tvrdnje sasvim tačne. Dolaskom turske vlasti, izvršene su i u Bosni, kao i svakoj drugoj našoj pokrajini, mnoge krupne promjene kako u ekonomskom i kulturnom, tako i u državnom i društvenom uređenju, tursko državno, društveno i ekonomsko uređenje znatno se razlikovalo od uređenja koje su oni zatekli u našim srednjovjekovnim državama. Osnovne osmanske upravne institucije u bosanskom pašaluku ne izdvajaju se i ne razlikuju u suštini od istih institucija u drugim turskim provincijama. Štaviše, bilo je osmanskih pašaluka u Evropi koji su imali znatno više specifičnosti u svom uređenju od Bosne.

Ukoliko pojedine turske pokrajine imaju u svom uređenju neke specifičnosti, one se nikada ne zasnivaju na principu naročitog poznavanja zatečenih ustanova niti na principu privilegija datih iznimno, nekoj provinciji iz posebnih obzira prema njoj, nego se one uvijek temelje na specifičnosti položaja i uloge koju je izvjesna provincija imala da odigra u službi Carstva kao cjeline.

To ukazuje na potrebu da se prouči upravno uređenje svakog pašaluka nekadašnjeg Osmanskog carstva, naročito s obzirom na eventualne specifičnosti u tome uređenju da bi se onda tek mogle jasno uočiti i razlikovati opće ustanove i pojave od specifičnih i posebnih.

Da se u nauci odavno povlače pogrešna mišljenja o načinu uređenja pojedinih turskih pokrajina, o posebnom položaju provincija koji nikad nije postojao, te da ta mišljenja do danas nisu ostala bez svojih predstavnika u nauci, razlog je, svakako, slabo poznavanje ovoga uređenja. Ovaj rad ima zadatak da, bar donekle, doprinese boljem poznavanju upravnog uređenja bosanskog pašaluka.

Prije nego što pređemo na prikazivanje pojedinih upravnih ustava bosanskog pašaluka, potrebno je da se, bar u najkrupnijim potezima, osvrnemo na najbitnije karakteristike turskog državnog, društvenog i ekonomskog uređenja uopće i na društveno i ekonomsko uređenje Bosne pod osmanskom vlašću posebno.

Osmanski državni, društveni i ekonomski poredak se znatno razlikovao od poretka koji je dotle vladao u našim zemljama, pa su stoga turskom vlašću i u Bosni nastale mnoge krupne promjene.

Bitna karakteristika turskog državnog poretka jeste strogo centralističko uređenje u sultanu oličene feudalno-teokratske monarhije izrazito vojničkog karaktera sa stalnim težnjama za jakom centralnom vlašću. U toj težnji država je uvijek nastojala da svi odnosi u njoj budu podvrgnuti strogoj kontroli centralne vlasti. To je ona ostvarivala ili težila da ostvari posredstvom svojih brojnih administrativnih organa. Zato je za razumijevanje osnovnih karakteristika turskog državnog poretka potrebno da se znaju i njegove upravne ustanove. Po tome se osmansko državno uređenje bitno razlikovalo od državnog poretka koji su Turci zatekli u našim feudalnim državama u kojima su vladaoći obično dijelili svoju vlast sa nizom pripadnika manje ili više moćnog plemstva.

Sa svojim državnim uređenjem Turci su u naše zemlje donijeli i svoje društveno uređenje, svoju vjeru, pravo i zakone, što se također bitno razlikovalo od društvenog uređenja, vjere, prava i zakona u našim srednjovjekovnim državama.

Tursko društveno uređenje bilo je regulisano muslimanskim pravom. Osnovna osobenost toga prava jeste u tome što ono potiče iz vjerskih zakona islama. Po tim zakonima su društveni i pravni položaj ljudi, njihove pravne i poslovne sposobnosti bile određene konfesionim momentom. Svi su podanici bili jednaki pred zakonom, svi su uživali punu pravnu zaštitu, ali su muslimani imali odlučnu prevagu u odnosu na nemuslimane. U tome leži jedna od osobenosti osmanskog društvenog uređenja. Hrišćani mogu imati autonomiju, mogu se pridržavati svojih građansko-pravnih običaja, mogu imati svoje lokalne i vjerske starješine, mogu ravnopravno učestvovati u ekonomskom i privrednom životu zemlje, ali ne mogu zauzimati nikakve više ni komandne položaje u državnoj administraciji, vojsci i sudstvu; za krivična djela odgovaraju po šerijatu i kanunu, šerijat reguliše i njihove pravne poslove sa muslimanima.

Značajnu promjenu u društvenom uređenju izazvala je druga osobenost osmanskog društva koja se sastoji u tome što se u tome društvu nije konstituisao staleški sistem u onakvom obliku kakav je taj istem imao u zapadnoevropskim i našim srednjovjekovnim zemljama. Islam ne priznaje nikakve klasne ni rasne razlike među ljudima. Zato u muslimanskom pravu nisu regulisana prava i privilegije koje uživaju predstavnici vladajuće klase. Tome pravu nisu poznati staleži slični plemstvu i svećenstvu kod drugih feudalnih država. Ali to ne znači da u osmanskome društvu nije bilo plemstva. Naprotiv, samo je osmansko plemstvo bilo isključivo vojničko plemstvo u koje je mogao dospjeti svaki podanik

musliman, ako se istakne zaslugama za državu, naročito ratničkim. Plemički naslov beg pripadao je samo predstavnicima vojnog reda.

I u ekonomskim odnosima Turci su rušili raniji domaći feudalni poredak i zavodili svoj oblik feudalizma, timarski sistem. Taj sistem je izgrađen na principu da osvojena zemlja pripada državi, miriji, (erazi miri), koja je ostavlja dotadanjim ratarima koje ona proglašava rajom s obavezom da je i dalje obrađuju i da sve agrarne i lične feudalne poreze plaćaju timarnicima kojima te prihode dodijeli država za vojne i druge službe. Kao što feudanci stiču uslovno pravo na feudalnu rentu sa svojih timara, tako seljaci-raja imaju isto tako uslovno i ograničeno pravo posjeda: i raspolaganja na mirijskoj zemlji. Ova kategorija zemlje predstavlja jedno od glavnih osobnosti turskog feudalizma.

Vrhovni vlasnik zemlje, osnovnog sredstva, proizvodnje, u turskom feudalizmu jeste u sultanu oličena država sa jakom centralnom vlašću; glavni predstavnik vladajuće klase jesu spahije (timarnici i zajimi), sitno vojno plemstvo, a seljaštvo glavni i pored seoskih i gradskih zanatlija jedini predstavnik proizvodnih snaga. Odnos između feudalaca i seljaštva država reguliše svojim zakonima i propisima podvrgava ga, naravno u svom interesu i u interesu vladajuće klase, strogoj kontroli centralne vlasti.

Taj odnos i kontrolu država ostvaruje i obezbjeđuje putem svojih administrativnih i sudskih organa. Na taj način centralna vlast osigurava interese države kojoj je, osobito u doba ekspanzije, bilo mnogo stalo do toga da seljaštvo, kao glavni proizvođač dobara, ne bude ometano u poljoprivrednoj proizvodnji koja je bila glavni izvor sredstava za održanje vojne snage, zasnovane na timarskom sistemu. Kako je Osmanska država sve te zadatke i ciljeve ostvarivala na području građanske uprave u bosanskom pašaluku, vidjeće se iz sljedećih izlaganja pojedinih upravnih institucija toga pašaluka, njihovog odnosa prema centralnoj vlasti i međusobne povezanosti i zavisnosti.

BEGLERBEG

Najviši vojno-politički i upravni organ u svakom, pa i bosanskom pašaluku bio je beglerbeg. Ova turska riječ znači doslovno "zapovjednik nad zapovjednicima, beg nad begovima, gospodar nad gospodarima, knez nad knezovima", a kao upravni termin u Osmanskoj imperiji ona je najčešće označavala carske namjesnike koji su upravljali najvećim administrativnim jedinicama na koje se dijelila imperija i koje su se zvale beglerbegluci, ajaleti ili pašaluci, tj. nazivima koji su i kod nas odavno uobičajeni. Ovu su ustanovu

osmanski Turci preuzeli od Seldžuka. Ona je od postanka Osmanske države do 385. godine označavala vrhovnog vojnog zapovjednika i najvišeg državnog funkcionera poslije sultana." Godine 1385. vrhovna državna uprava i glavno vojno zapovjedništvo preneseno je sa beglerbega na vezira, dok je beglerbeg tada postao samo najviši vojnopolitički i upravni organ centralne vlasti rumelijskog beglerbegluka ili ajaleta. Do toga vremena najviše vojne i upravne jedinice u Osmanskoj državi bile su sandžaci ili live kojima su upravljali sandžakbezi.

Godine 1371., ili nešto kasnije, izvršena je vojnopolitička i administrativna centralizacija sandžaka u istočnom dijelu Osmanske države u jednu veću vojno-političku i administrativnu jedinicu, u jedan beglerbegluk, ajalet ili pašaluk, kome je na čelu stajao jedan beglerbeg s titulom paša sa dva tuga. Od tada, pa do ukidanja ove ustanove 826. godine, ta je riječ, kao upravni termin, označavala najčešće najviše upravne organe pojedinih pašaluka. Kako je svakom beglerbegu u vojno-političkom i administrativnom pogledu bilo potčinjeno nekoliko sandžakbegova, koji su se nalazili na čelu pojedinih sandžaka jednog beglerbegluka, to je beglerbeg bio "beg nad begovima".

Ali, pored ovih značenja, termin beglerbeg označavao je još u XV stoljeću ne samo aktivnog vojno-političkog i administrativnog upravnika izvjesnog beglerbegluka nego se taj naslov davao i ličnostima na drugim položajima i u drugim zvanjima. Tako su, na primjer, nišandžije za vlade Mehmeda II mogle imati rang ne samo beglerbega nego čak i rang vezira. Upotreba termina beglerbeg u značenju ranga susreće se već u kanunnami sultana Mehmeda II.

Pored turskog naziva beglerbeg, upotrebljavao se u značenju najviših vojno-političkih i administrativnih upravnika pojedinih pašaluka i arapsko-perzijski termin mir-i miran s tom razlikom što je ovaj posljednji naziv nešto mlađi i što je već u XVII stoljeću sve više počeo da služi kao oznaka ranga koji se tada davao i sandžakbezima i raznim drugim vojnim i upravnim funkcionerima, koji ne samo što nisu bili aktivni sandžakbezi, nego su po položaju bili znatno niži od sandžakbega. I dok se naziv beglerbeg održao u značenju upravnika jednog beglerbegluka sve do ukidanja toga zvanja, dotle je naziv mir-i miran od XVII stoljeća sve više poprimao značenje titule koja se u XVIII stoljeću davala i običnim muslimanima.

Beglerbega je postavljao carski divan na prijedlog velikog vezira. Novoimenovani beglerbeg je prilikom imenovanja dobijao carski berat i ferman. U beratima bile su označene njegove prinadležnosti, a u fermanu su isticane njegove dužnosti.

Položaj beglerbega mogao je po pravilu dobiti defterdar, nišandžija, kadija sa nominalnom dnevnicom od 500 akči, i sandžakbeg koji je imao has s rentom u iznosu od

400.000 akči. O svemu tome postojali su propisi koji su u ranije doba dosta striktno poštovani. Kasnije, međutim, već od druge polovine XVI stoljeća, u Turskoj su se svi položaji, pa i položaj begleberga, često dobijali pomoću veza i protekcije, a još češće pomoću novca. O tome imamo vrlo mnogo primjera u historiji Turske već iz prve polovine XVII stoljeća. Poznato je, na primjer, da je sultan Ibrahim javno prodavao beglerbegluke svojim vezirima. Takvih slučajeva bilo je i prije, a još više kasnije.

Prilikom naimenovanja, beglerbezi su dobijali titulu paša sa dva tuga. Beglerbezi, koji su imali titulu vezira, dobijali su tri tuga. Kada je vlast jednog beglerbega prestajala, ili kada je on bio upućen na neku drugu dužnost, kao i u slučaju smrti, ti tugovi su se kao amblemi vlasti morali povratiti u carsku riznicu.

Beglerbezi su sa svojim položajem dobijali i hasove (u vidu velikih renti od zemljišnih posjeda i raznih drugih prihoda) koji su bili vezani za taj položaj u svakoj provinciji. Ti hasovi donosili su beglerbegu rentu koja se kretala u vrijednosti od 600.000 do 1,200.000 akči. Osnovni has bosanskog beglerbega iznosio je redovno 650.000 akči. Taj iznos bio je relativno dosta malen. To je, u stvari, bio iznos hasa sandžakbega bosanskog sandžaka. Prema podacima koje daju Ajni Ali, Kočibeg i Evlija Čelebija gotovo svi beglerbezi, i u Evropi i u Aziji, imali su veći has od bosanskog paše. Tako je, na primjer, rumelijski beglerbeg imao 1,100.000 akči, anadolski 1,000.000, budimski 880.000, temišvarski 806.795, sirijski 1,000.000 akči i tako dalje. Samo je has beglerbega Kipra bio za 50.000 akči manji od hasa bosanskog beglerbega (svega 600.000).

Vjerovatno su zbog toga bosanski beglerbezi uz bosanski pašaluk dobivali kao arpaluk i druge sandžake u svome pašaluku kao požeški, lički, bihaćki, a najčešće hercegovački sandžak, čiji je has iznosio redovno 410.515 akči, pa su tako popravljali svoj položaj.

Kada su bili imenovani, beglerbezi su morali podijeliti velike novčane poklone mnogim dostojanstvenicima na Porti od samog sultana i velikog vezira do običnog čauša. Davanje tih poklona bilo je propisano zakonima koji su taksativno nabrajali koliku sumu treba dati za izvjestan položaj pojedinim dostojanstvenicima na dvoru. Bez tih poklona ni beglerbezi ni sandžakbezi nisu mogli biti ogrnuti kaftanom niti dobiti tugove i zastave kao znak vlasti i dostojanstva.

Ako su se beglerbezi prilikom imenovanja nalazili u nekoj provinciji, oni su te poklone slali u Carigrad u znak zahvalnosti za "podarenu milost". Tokom vremena se iznos i lista tih poklona povećala tako da se sticanje visokih položaja postepeno pretvaralo u prosti zakup koji je tokom vremena postojao sve teži. Težinu toga zakupa morao je najjače da osjeti sam radni narod, raja, jer je na kraju sve to ona plaćala.

Sve do početka vladavine sultana Sulejmana Zakonodavca beglerbezi su samo iznimno, za naročite zasluge, mogli dobiti naslov vezira. Dotle je ta titula bila rezervisana samo za članove carskog divana.

Od početka vladavine sultana Sulejmana Zakonodavca (1520- 1566), počela se uvoditi praksa da se titula vezira daje i beglerbezima pojedinih važnijih ajaleta. Prije toga dešavalo se više puta da se jedan vezir, aktivni ili umirovljeni, postavi beglerbegom u nekom ajaletu ili sandžakbegom u nekom sandžaku, ali u tim slučajevima taj vezir nije mogao da zadrži svoju dotadašnju vezirsku titulu. On je imao pravo samo na titulu paše koju je zadržavao i u zvanju sandžakbega u vrijeme kada sandžakbezi po položaju nisu imali titulu paše, nego samo titulu bega. Tako je, na primjer, poznati bosanski sandžakbeg Skenderbeg Đenovljanin od 1478. do 1480. godine bio "gospodar bosanski" sa titulom bega, zatim je postao rumelijski beglerbeg (1480-1485) i time automatski stekao titulu paše. Sa toga položaja on je kasnije opet vraćen u Bosnu (1485-1490), ali nije izgubio titulu paše, pa se tada kao bosanski sandžakbeg potpisivao "Skenderpaša, gospodar bosanski". Kasnije je bio vezir (1496-1499), pa sa toga položaja, opet, po treći put, upućen na položaj sandžakbega bosanskog, ali u tome zvanju nije mogao zadržati vezirsku titulu.

Prvi beglerbeg, koji je postavljen guvernerom jedne provincije s titulom vezira, bio je Bosanac Čoban Mustafapaša. On je s tom titulom imenovan 1522. godine beglerbegom egipatskim. Drugi slučaj bio je tek godine 1536. kada je vezir Sulejman paša s tom titulom imenovan beglerbegom Anadolije. Taj Sulejman paša postao je godine 1541. prvim beglerbegom u Budimu i na tom položaju zadržao je vezirsku titulu. Ali, njegovi prvi nasljednici na tome položaju nemaju vezirskog ranga.

U toku daljnjeg razvoja broj vezira se sve više povećavao tako da su se, od sredine XVI stoljeća, i beglerbegluci sve češće davali dostojanstvenicima s vezirskim rangom. Tako su, na primjer, budimski beglerbezi dobivali taj rang redovno od godine 1574. Bosanski beglerbezi imali su sve do godine 1623. samo titulu paša. Te godine, međutim, imenovan je prvi bosanski beglerbeg, Bosanac Murteza paša, sa naslovom vezira. Od tada su svi bosanski beglerbezi redom imali vezirsku titulu.

U vrijeme osnivanja bosanskog beglerbegluka (1580) beglerbezi su bili već znatno izgubili od svoga ranijeg značaja kako u pogledu svoje stvarne i teritorijalne nadležnosti, tako isto i u pogledu svoga ličnog autoriteta i moći da ostvaruju vlast u okviru nadležnosti koju im je davala centralna vlada.

Sve do sredine XVI stoljeća beglerbezi su imali vrlo veliku moć i značaj. Ta njihova moć i značaj zasnivali su se do kraja XV stoljeća na tome što se dotle cijelo carstvo dijelilo

samo na dva beglerbegluka: Rumelijski i Anadoljski. Ali kada su, daljnjim širenjem turske države u zaposjednutim zemljama, počeli nicati novi beglerbegluci (u Karamaniji, Egiptu, Siriji, Ugarskoj), koji su se dobrim dijelom stvarali na račun teritorije već postojećih ajaleta, time se postepeno počela ograničavati ne samo teritorijalna nego i stvarna nadležnost pojedinih beglerbegova. Teritorijalna nadležnost rumelijskog beglerbega širila se sve do 1541. godine, jer su sve južnoslovenske i uopće evropske zemlje, koje su Turci bili dotle zaposjeli, pripajane tome ajaletu kao jedinom ajaletu u evropskom dijelu Carstva. Taj je ajalet pred definitivno zaposjedanje Budima, 1541. godine, i njegovo pretvaranje u središte drugog ajaleta u evropskom dijelu Carstva bio dosegao svoj najveći teritorijalni opseg, a njegov beglerbeg svoju najveću teritorijalnu nadležnost.

Rumelijski beglerbeg imao je tada pod svojom upravom teritoriju veću nego ijedan srpski, bugarski ili ugarski vladar. Njegova vlast sezala je od Carigrada do Budima. Uporedo sa tom velikom teritorijalnom nadležnošću stajala je, uglavnom, i njegova stvarna nadležnost, moć i uticaj. U prvom periodu jačanja snaga centralne vlasti, od sredine do kraja XV stoljeća, moć i uticaj rumelijskog beglerbega nije bila nimalo oslabljena, jer su tada i beglerbezi bili jedan od faktora koji su pomagali jačanje centralne vlasti, isto onako kao što su u XVII stoljeću sami svojom ličnom politikom, koja nije bila u skladu sa općim interesima vladajuće klase kao cjeline, znatno doprinijeli njenom slabljenju.

Osnivanjem budimskog pašaluka (1541) teritorija rumelijskog pašaluka znatno se smanjivala, jer je ovom pašaluku pripojena ne samo novoosvojena teritorija u Ugarskoj nego i nekoliko sandžaka rumelijskog ajaleta kao Kruševac, Vidin, Smederevo, Zvornik, Srem, Vučitrn i Požega. Ali time je rumelijski ajalet bio teritorijalno smanjen samo trenutno, jer mu je taj gubitak nadoknađen novim osvajanjima u Dalmaciji, Hrvatskoj i Slavoniji koja su u vidu novih sandžaka priključena rumelijskom ajaletu. Teritorijalna nadležnost rumelijskog beglerbega smanjena je znatno tek 1580. godine kada je osnovan bosanski pašaluk, kome je pripojeno pet sandžaka rumelij-sandžaka budimskog pašaluka. Na taj način je uloga, značaj i moć rumelijskog beglerbega bila već znatno oslabljena i ograničena. Uostalom, on je tada u odnosu na najosjetljivije tačke Carstva, uglavnom, predstavljao tursku unutrašnjost i pozadinu, pa je već stoga to slabljenje njegove moći sasvim razumljivo. Njegov raniji značaj i ulogu preuzimali su sada novi pogranični pašaluci temišvarski i bosanski, a naročito budimski.

U toku daljnjeg širenja turske vlasti, do kraja XVI stoljeća, nicali su u osvojenim oblastima novi ajaleti. Pod kraj XVII stoljeća samo evropski dio Carstva dijelio se na 26 ajaleta. Time se, naravno, znatno umanjila ne samo teritorijalna i stvarna nadležnost nego i

svaki značaj guvernera tih provincija, osnovanih na gotovo istom prostoru na kome se na samom početku toga stoljeća nalazilo samo nekoliko ajaleta.

Pored svega toga, beglerbezi su i dalje bili najviši vojni i upravni zapovjednici u svojim provincijama; u njihovim rukama nalazila se sva vojna i upravna vlast u ajaletima. Štaviše, ona je tokom XVII stoljeća, sa osjetnim slabljenjem centralne vlasti, bivala sve veća. Tek u sljedećem stoljeću javiće se unutarnje snage, ajani i kapetani, s kojima će oni morati dijeliti svoju vlast isto onako kao što je tokom čitavog XVII stoljeća centralna vlast dijelila svoju moć s njima.

Stvarna nadležnost svih beglerbegova nije bila uvijek jednaka. Ona se razlikovala i s obzirom na veći ili manji vojno-politički značaj pojedinih ajaleta u istom vremenu, kao i s obzirom na promjene koje su se, u tome pogledu, tokom vremena događale u istom pašaluku.

Može se reći da je stvarna nadležnost svakog beglerbega u unutrašnjem upravljanju ajaletom, koji mu je bio povjeren, bila dosta ograničena ne samo u vojno-političkom nego i u civilno-administrativnom pogledu. Jedini značajan izuzetak u tome pogledu u evropskom dijelu Carstva predstavljali su beglerbezi budimskog pašaluka. Negdje u drugoj polovini XVI stoljeća oni su dobili pravo da u ime sultana izdaju fermane sa carskom tugrom isto onako kako ih je izdavala Porta. S tim pravom bio je stvarno prenesen na budimske paše čitav niz najraznovrsnijih vojnih i administrativnih kompetencija centralne vlasti ne samo za budimski i temišvarski, i ostale pašaluke u Ugarskoj, nego i za bosanski pašaluk.

U tome pravu leži pravni izvor podređenog položaja bosanskih paša budimskim pašama. Ovakav slučaj prenosa sultanske vlasti na namjesnike provincije nije nikada dobila ni jedna druga provincija u evropskom dijelu Osmanske imperije. Budimski veziri su se od tada mogli miješati ne samo u vojno-političke nego i u vrlo sitne građanske, upravne i imovinske odnose u Bosni. Pravom peticije stanovništvo Bosne se od tada više koristilo na budimskom nego na carigradskom dvoru. Najobičniji sporovi Dubrovčana i bosanskih trgovaca kožom, na primjer, raspravljaju se i rješavaju često ne u Bosni i Stambolu, nego u Budimu, kako se to vidi iz više turskih akata Dubrovačkog arhiva. Jedan bosanski knez traži zaštitu svoje baštine od posizanja feudalaca ne od bosanskog paše ili carskog divana, nego budimskog vezira itd. Ove i mnoge druge slične nadležnosti budimskih paša u području drugih pašaluka zasnivale su se na pravu upotrebe carske tugre i pravu izdavanja fermana u ime sultana, što nikada nisu imali paše nijednog drugog pašaluka u Evropi.

Vrlo široke kompetencije budimskih paša u odnosu na susjedne pašaluke bile su regulisane još jednom ustanovom. Svi sandžaci, ne samo budimskog nego i bosanskog pašaluka, morali su od 1541. svake godine slati određene kontingente svojih vojnih snaga,

spahija i gradskih posada u Budim na mehafezu. Na tome se zasnivala vrlo široka nadležnost budimskih paša u odnosu na bosanski i ostale susjedne pašaluke u vojnim poslovima.

U vođenju unutrašnje uprave u svome pašaluku, u poslovima koji nisu imali nikakve veze ni dodira sa stranim zemljama, u poslovima o kojima su beglerbezi bili dužni da polažu račune Porti, u stvarnom području njihove upravne djelatnosti - dužnosti i kompetencije beglerbegova bile su uvijek jasne i određene. U raznim fermanima, upućivanim pojedinim bosanskim beglerbezima, ponavljaju se od postanka ovoga pašaluka stalno iste, stereotipne formule, kojim se izražavala njihova glavna zadaća: "Da budno čuva i štiti povjereni ajalet i carske gradove"! "da sprovodi odluke centralne vlade"; "da pazi da se u njegovom ajaletu ne uradi ništa što bi bilo suprotno uzvišenom šerijatu i carskom kanunu"; "da obezbijedi ličnu i imovinsku sigurnost božijih slugu i sirotinje raje".

Da bi mogli izvršavati svoju prvu i primarnu dužnost, da zaštite svoj ajalet i carske gradove, beglerbezi su prije svega morali svoju pažnju posvetiti vojnim poslovima i pokloniti najveću brigu uređenju i održavanju vojske i vojnih objekata. Oni su, po pravilu, držali pod svojom komandom cjelokupnu vojnu snagu u svome ajaletu, starali se za obezbjeđenje svih njenih potreba i bdjeli nad njenom disciplinom i životom uopće.

U cilju ostvarenja i ispunjenja te svoje primarne dužnosti beglerbezi su mnogo vremena provodili na putu vršeći inspekciju gradova i posada, smotru i kontrolu vojnih snaga u svojoj provinciji, ali su često ove dužnosti povjeravali i drugim licima.

Djelatnost pojedinih namjesnika nije se iscrpljivala samo u tim i drugim poslovima vojnog karaktera. Oni su rukovodili svim poslovima civilne administracije u svojoj provinciji. Njihov uticaj osjećao se manje ili više kod svih organa vlasti, na svakom području javne djelatnosti u pašaluku.

Najširu, gotovo neograničenu vlast beglerbezi su imali samo nad onim dijelom svoje lične pratnje, "svojih ljudi", "svoga halka", koji su izdržavali iz vlastitih sredstava i kojima su raspolagali po vlastitom nahođenju.

Isto tako, vrlo široka ovlašćenja imali su beglerbezi na području spahijsko-timarske organizacije. Oni su bili ovlašćeni da svojim beratima dodjeljuju timare sa dosta visokim iznosom rente. To pravo imali su beglerbezi, što je sigurno poznato, još od vremena Mehmeda II, pa sve do reformi Mahmuda II. Visina vrijednosti rente timara koje su mogli da dodjeljuju beglerbezi u doba Mehmeda II nije bila u njegovoj kanunnami uopće određena. U zakonu Sulejmana Zakonodavca svakako iz prvih dana njegove vladavine visina te rente, odnosno vrijednosti timara koji je mogao da svojim beratom podijeli beglerbeg, bila je ograničena u Rumeliji na iznos od 6.000 akči. Ima više dokaza da su bosanski beglerbezi mogli da

podjeljuju timare svojim beratima sa rentom istoga iznosa. U tom pogledu imali su svi beglerbezi evropskih provincija, pa i bosanski, sasvim ista prava.

Do sada je kod nas sačuvano više berata raznih bosanskih beglerbega s kraja XVI i s početka XVII stoljeća iz kojih se jasno vidi da su oni to svoje pravo praktično ostvarivali, da su dijelili timare.

S ovim pravom beglerbegova da izdaju berate na timare do 6.000 akči nije se iscrpljivala sva njihova ingerencija u oblasti timarske organizacije. Oni su, u stvari, imali pravo da podjeljuju sve spahijske timare pa i zijamete do najvišeg iznosa, samo s tim organičenjem što na lena sa vrijednošću od 6.000 akči na više nisu mogli da izdaju svoje berate, nego samo svoje tezkere koje su imale privremenu vrijednost i na osnovu kojih su donosioci tih tezkera dobijali carske berate za označena lena.

Pored toga, preko beglerbega su išli svi predlozi za unapređenje zaslužnih ljudi iz spahijsko-timarskog reda, pa su, prema tome, nadležnost i uticaj beglerbega u ovome području bili vrlo veliki. Pomoću tih prava oni su mogli da vrše znatan uticaj na spahijski red i da u njemu imaju veću podršku i oslonac u provinciji. U ovim ustanovama nalazi se, vjerovatno, glavni razlog da su se spahije najmanje odupirale carskim namjesnicima. Samo pri tome ne treba gubiti iz vida činjenicu da ni jedan paša nije mogao samovoljno oduzimati timare spahijama niti ih dijeliti po svojoj volji nezaslužnim ljudima. U tom pogledu država je vršila strogu kontrolu posredstvom samih predstavnika spahijskog reda.

Glavni faktor otpora mjerama i volji pojedinih namjesnika, kao predstavnika centralne vlasti u Bosni, kao i protiv njihove lične samovolje, nalazili su se među predstavnicima onih snaga čiji je položaj i interes bio manje podvrgnut vlasti beglerbega, kao što su bili, na primjer, janjičari i kapetani, a kasnije, od kraja XVII vijeka i ajani. Te dostojanstvenike paša nije, po pravilu, mogao ni postavljati ni svrgavati. Postavljanje i svrgavanje janjičarskih oficira spadalo je u nadležnost janjičarskog odžaka u Carigradu. Paša u provinciji je mogao samo predlagati da se nepoćudni elementi iz oga reda uklone iz njegove provincije, ali su i ovi znali često da svojim peticijama na kapiju svoga age u Stambolu stanu na kraj paši, da izrade svrgnuće, a katkada da mu priprave i svileni gajtan. Samo sve je to zavisilo, u najviše slučajeva, o snazi, ugledu i položaju paše na Porti, o odnosu paše u provinciji i janjičarskog age, velikog vezira i raznih krugova na Porti. Pobjeđivao je uvijek onaj čije su veze, uticaj ili mreža intriga u slučaju sukoba bile razgranatije i čvršće. Tu su malo vrijedjela pisma i zakoni. To za Bosnu vrijedi samo do XVII stoljeća kada su janjičari ovladali pojedinim mjestima i preuzeli u svoje ruke ključeve važnijih gradova.

Poseban je bio odnos bosanskih paša prema domaćim kapetanima i drugim zapovjednicima lokalnih vojnih snaga. Prije svega, njihove su službe bile nasljedne u porodicama bez obzira da li su za svoje dužnosti dobivali plate u novcu ili u vidu tzv. kedik-timara. Niko od njih nije mogao biti uklonjen sa svoga položaja bez dokazane krivice, a u slučaju svrgavanja, položaj je i dalje ostajao u porodici svrgnutog funkcionera, njegovom sinu, bratu ili bližem rođaku. Paša, dakle, ni te službenike nije mogao na svoju ruku smjenjivati, niti je uopće imao pravo da podjeljuje kedik-timare, tj. timare koji su bili vezani za one vojne, vjerske i građanske službe koje su bile nasljedne u pojedinim porodicama.

Nadležnost beglerbega protezala se katkada i na lica koja su stajala u nekoj vjerskoj službi. Ako je bio obaviješten da svećena lica ne odgovaraju svojim dužnostima ili položajima, mogao je da ih udalji sa dužnosti, pa da ih i kažnjava.

Odnos između beglerbega i sandžakbegova pojedinih sandžaka bio je sasvim određen i jasan. Beglerbezi su bili uvijek, bar za jedan rang, veći od sandžakbega i ovi su morali u slučaju vojnog pohoda da se sa spahijama svoga sandžaka stave pod komandu beglerbega. On je imao pravo kontrole nad njihovim djelovanjem i upravom u sandžaku, ali se nije mogao samovoljno miješati u njihovu upravu nego samo na osnovu posebnog ovlašćenja Porte; nije mogao da ih smjenjuje niti da im naređuje nešto što se nije temeljilo na konkretnoj naredbi Porte.

Najveću nezavisnost prema beglerbegu od svih organa vlasti u pašaluku imale su kadije. Uređenje pravosuđa u Turskoj predstavljalo je jednu od osobenosti uređenja turske države. Kadije su postavljali naročiti organi centralne vlasti, i po tome, kao i po svome pozivu autoritativnih interpretatora zakona i naredaba, oni su u svome djelovanju bili nezavisni od upravnih vlasti.

Suština uloge kadije u odnosu na ostale organe vlasti u provinciji sastojala se u vršenju kontrole zakonitosti akata svih organa vlasti u provinciji, od najnižih do najviših. Po tome su kadije mogle da kontrolišu i zakonitost akata i postupak i samog beglerbega, kao što je on u izvjesnom pogledu bio nadređen organ i prema kadijama. Razlika je u tome odnosu to što kadije, u okviru svoje stvarne sudske nadležnosti, nisu nikada morale tražiti sankciju svojih odluka od paše niti ma koga drugog organa, dok su svi to morali činiti u svim odlukama i postupcima koji su se u kome bilo obliku svodili na pitanje prava i zakona.

Time je sloboda akcije i beglerbega umnogome pogledu bila zavisna od stanovišta i saglasnosti kadija. Centralna vlast je sve naredbe koje su se u krajnjoj liniji svodile na pitanja poštovanja pravnih normi i propisa upućivale i paši i kadiji. Sam paša, opet, u takvim

slučajevima nije mogao, po pravilu, nikada ništa preduzeti bez saglasnosti kadije. Da navedemo samo jedan primjer:

Kada je 6. aprila 1667. godine zemljotres porušio Dubrovnik, glasovi o toj katastrofi stigli su u Sarajevo tako uveličani da je bosanski beglerbeg Ćor Ali paša smatrao da Dubrovačka Republika više ne postoji i da on treba da je zaposjedne kako bi u tome predusreo Mlečane i da je pretvori u poseban sandžak čime su bosanske paše i ranije prijetile Dubrovčanima kada bi došli s njima u sukob. Da bi izvršio taj akt, paša se obratio sarajevskom muli i zatražio njegovu saglasnost. Mula je odbio da to učini s motivacijom da je u Dubrovniku preostalo još najmanje 300 ljudi koji mogu da brane

svoj grad i da on stoga ima pravo da ostane u dotadašnjem vazalnom odnosu prema Porti. Na to je paša odustao od svoje namjere.

Ali paše nisu uvijek tako postupale nego su često na svoju ruku vršile protivzakonite akte. Tako je, na primjer, bosanski beglerbeg Ahmed paša Sejdija provaljivao 1657. i 1658. godine na dubrovačku teritoriju i u crno zavio Konavlje i Župu počinivši bezbroj svakovrsnih nasilja i pljačke. Kad je na to novski kadija po svojoj službenoj dužnosti obavijestio Portu o tim pašinim zločinima, paša ga je uhapsio posredstvom svojih saridžija. Kadija je doveden u Sarajevo, zadavljen, a potom obješen.

Odnos beglerbega prema ostalim nižim organima vlasti u provinciji bio je različit. Polazna tačka za razumijevanje tih odnosa jeste pitanje porijekla i karaktera vlasti tih organa, tj. pitanje da li je te organe postavljala centralna vlast i koliko je beglerbeg mogao imati uticaja na njihova postavljenja ili je te organe imenovao sam paša i drugi organi vlasti u provinciji.

BEGLERBEGOV DVOR

1. Organizacija i uređenje beglerbegovog dvora

Kao što su veliki veziri bili generalni zastupnici sultana u centralnoj upravi u prijestonici, tako su i beglerbezi, carski namjesnici u provincijama Carstva bili carski zastupnici u tim provincijama i raspolagali čitavim nizom ličnih dvorjanika koji su obavljali sve privatne poslove svoga gospodara, te znatnim brojem dvorskih dostojanstvenika koji su vršili razne funkcije na namjesnikovom dvoru, upravljali njegovim imanjima, obavljali razne vojne i administrativne poslove u provinciji i razne misije izvan pašaluka. Osim toga, svaki namjesnik imao je svoj ured, kabinet, u kome je radilo nekoliko činovnika. Svi ovi dvorjanici, dostojanstvenici i činovnici nazivali su se jednim imenom kapu halk, beglerbegovi ljudi, svita, pratnja.

Analogno mnogim institucijama u prijestonici, i beglerbegov dvor u provinciji bio je organizovan po ugledu na dvor velikog vezira samo sa manjim brojem dvorjanika, dostojanstvenika i službenika, sa istim, ali skromnijim ceremonijalom.

Nazivi i funkcije ličnih dvorjanika, dvorskih dostojanstvenika i činovnika na dvoru turskih namjesnika u provinciji nisu se u suštini razlikovali od istih ustanova i zvanja na

dvoru velikog vezira. Dvor beglerbega po svom sastavu i uređenju bio je, u stvari, minijatura dvora velikog vezira.

Sličan odnos u uređenju dvora, divana i centralne uprave bio je između jednog pašaluka i sandžaka. Dvor sandžakbega bio je minijatura beglerbegovog dvora.

Gotovo sva zvanja i ustanove, koje su postojale na dvoru velikog vezira, na visokoj Porti i u centralnoj upravi u Carigradu, postojala u i na dvoru svakog beglerbega.

Namjesnikovi dvorjanici, dostojanstvenici i činovnici sačinjavali su njegovu svitu, njegovu pratnju. Kako su namjesnici u pojedinim

21

provincijama često smjenjivani i premješteni s jednog na drugi kraj Carstva, oni su sobom vodili svoju pratnju kako bi u novoj, često sasvim nepoznatoj, sredini imali uza se odane ljude na koje su se uvijek mogli osloniti.

Namjesnikova svita sastojala se od ljudi iz raznih, često vrlo dalekih zemalja, ali najčešće iz zemlje iz koje je poticao njihov gospodar. Ti ljudi nisu gotovo ni živjeli za sebe nego za svoga gospodara. Zbog njega su ostavljali svoje domove i polazili u najudaljenije provincije prostranog Carstva.

Ovih dvorjanika bio je uvijek veći broj. Njihove neposredne starješine imale su naslov aga ili baša.

Pod njihovim nadzorom i zapovjedništvom nalazio se čitav niz drugih nižih ličnih dvorjanika, koji su imali svoje neposredne starješine sa istim naslovima. Sva gornja zvanja postala su tokom vremena počasnici, titule.

Prema svojim dužnostima na beglerbegovom dvoru, po zvanjima i dostojanstvu svi pripadnici namjesnikove svite mogu se podijeliti u tri velike grupe, i to:

- A) Dvorjanici (ičoglani i njihove age)
- B) Dostojanstvenici i
- C) Činovnici.

U turskim izvorima beglerbegov dvor se naziva saray a u zapadnim curia i corte. Po tom turskom nazivu dvora krajišnika Isa-bega Ishakovića dobilo je svoj naziv Sarajevo, kome je on udario temelj. Po mjestu u kome su se nalazili dvori prvog bosanskog beglerbega Ferhad-paše Sokolovića, nazvala se Saraj-mahala u Banjoj Luci. Kako je stvarno izgledao dvor jednog bosanskog paše, možemo suditi samo po analogijama, jer se nijedan nije sačuvao. No pored toga zna se da se dvor svakog beglerbega sastojao iz tri glavna odjeljenja:

- selamluk (muško odjeljenje),
- harem (žensko odjeljenje),

hazine (riznica) i

kiler (ostava).

Na čelu svakoga odjeljenja nalazio se jedan visoki dvorjanik -dvorski aga, koji je bio starješina svih aga i paževa u tome odjeljenju (odabaša, haznadaraga, kilardžibaša i haremaga). Osim toga, postojao je jedan dvorjanik koji je stajao na čelu svih dvorskih aga. To je bio kapu aga (i aga saraja).

KAPU-AGA (tur. kapu agasi od kapu vrata, porta i tur. aga starješina) upravnik dvora. Kao na dvoru sultana i vezira, ova funkcija postojala je na beglerbegovom, pa i na sandžakbegovom dvoru. U Bosni se spominje od 1536. godine do XIX stoljeća. Gospodari su ih upotrebljavali i za poslove izvan dvora, što znači da je i ova funkcija bila ujedno i dvorsko zvanje.

Prvu grupu beglerbegove svite sačinjavali su njegovi lični dvorjanici, njegovi paževi koji su se starali za njegov dvor, ličnu bezbjednost, odjeću, obuću, blago, opremu i ishranu, ili su vršili druge dužnosti u pašinom saraju.

Broj ličnih dvorjanika i dostojanstvenika na dvorovima carskih, namjesnika bio je u najranije doba dosta malen, ali je on razvojem dvorskog ceremonijala i birokratskog aparata stalno rastao. Kako svi dvorjanici nisu bili potrebni za obavljanje njihovih prvobitnih funkcija, to su im povjeravane razne druge funkcije; njihovi nazivi postepeno su pretvarani u počasna zvanja ljudi koji se javljaju u raznim drugim ulogama i funkcijama u provincijama.

Najvažniji i najugledniji lični dvorjanici svakog paše bili su: silahdar-aga, rikabdar-aga, čokadar-aga ili kaftan-aga i tulbend-aga.

HAS ODA

Centralne prostorije selamluka predstavljala je has oda (privatni stan) u kome je živio paša i gdje ga je služio čitav niz ličnih dvorskih aga i sluga. Od sredine 15. do kraja 17. stoljeća najviše age, dostojanstvenici (zabiti) has-odaje bili su po rangu:

1. odabaša, 2. silahdar, 3. čokadar, 4. rikabdar, 5. tulbend gulami i 6. miftah gulami. Ove age has odaje nisu se u pravilu odvajali od svoga gospodara.

2. ODABAŠA (tur. odabasi, od tur. oda soba i tur. bas starješina) starješina namjesnikovog stana i svih ličnih dvorjanika u has odaji svih ičoglana i njihovih aga. Oni su redovno regrutovani od evenuha, a ponekad i od ičoglana.

Njegova je dužnost bila da oblači paši odijela prilikom svečanosti i ceremonija, da ga izvodi (1) i prati kudgod je išao (2). Dnevno je primao 60 akči i pet odijela godišnje (3). Osim toga, imao je dirlik sa godišnjim prihodom od 300 dukata (1 dukat tada 50-60 akči) (4). Premda je imao rang kapu-age, ovaj je bio ispred njega (1).

3. SILAHDAR AGA ili SILIHDAR (od ar. silah oružje i perz. dar) znači držalac oružja, mačonoša, a kao dvorsko zvanje označuje ličnog dvorjanika mamelučkih i turskih sultana, vezira, beglerbegova i sandžakbegova. Prema autoru Povijesti dvora, ovo je zvanje ustanovljeno u doba vladavine Bajazida I, a u pristupačnim izvorima spominje se od 1455. godine na dvoru Isa-bega Ishakovića, pa je, prema tome, moralo postojati i na beglerbegovom dvoru.

Godine 1455. spominju se pet silahdara jedan rikabdar silahdar Jusuf, silahdar rob Isa-bega, Ahmed, silah-šahindžija. Kemal, silahdar, rob Isa-begov, dizdar grada Hodidjeda i Kara Šahin, silahdar-jigit, ceribaša vilajeta Kalkandelena.

Bio je po rangu drugi lični aga u has-odaji. Prilikom svečanosti i ceremonije, nosio je pod desnim pazuhom mač svoga gospodara; na glavi je imao zuluf i uskuf i išao je sa desne strane iza paše.

Njegova je glavna dužnost bila da se stara o oružju i ratnoj opremi svoga gospodara i da prilikom smotri nosi na desnom ramenu njegov mač.

Prema nekim autorima, ovo se zvanje javlja kod Turaka za Bajazida I, a po drugima tek u doba Mehmeda II. Ovi podaci pokazuju da je ovo zvanje znatno starije od vremena vladavine Mehmeda II.

U pristupačnim izvorima silahdari se prvi put spominju 1455. godine, ali su, svakako, postojali i ranije. Vrlo rano spominje se ovo zvanje i u turskim dokumentima na našem jeziku u obliku silahtar, silihtar, sulutar i sl. Bilo ih je više. Njihov starješina nazivao se silahdar-aga. Gospodari su ih upotrebljavali i za razne druge poslove i povjeravali im razne misije. Ako bi bio unaprijeđen službom izvan hasode, postajao je muteferika sa 50 akči dnevno ili čašnigirbaša. Ovo je zvanje ukinuto 1247/1830. Silahdari su izlazili iz dvora kao veziri, beglerbezi i age janjičara, ali po pravilu kapidžibaše.

Silahdarom su redovno postajali čohadari, a u najranije vrijeme svakako i rikabdari (v.).

Pod nadzorom silahdar-aga nalazili su se tufekčije i džebhanedžije.

a) TUFEKCI BASA - TUFEKČIJA ili TUFENKCIJA (od tur. tufek ili tufenk puška + ci) doslovno znači puškar, a kao dvorsko zvanje (dvorjanik koji se starao o puškama svoga gospodara). Još 1455. godine spominje se tufekčija Jusuf kao timarnik. Bilo ih je više, njihov neposredni starješina nazivao se tufekčibaša (tufekcibasi) ili tufekčibaša (tufenkcibaisi). On je prisustvovao vježbama gađanja iz puške i u lovu dodavao puške svome gospodaru i sakupljao lovinu koju su ulovili dvorski lovci.

b) DŽEBHANADŽIJA (tur. cebhaneci od tur. pers. cebhane municija + ci) dvorjanik koji se starao o municiji svoga gospodara. Bilo ih je više. Njihov neposredni starješina nazivao se džebhanedžibaša (tur. cebhanecibasi).

ČOHADAR ili ČOKADARAGA (od perz. čoha vrsta štofa i pers. suf. dar) ili KAFTN-AGA (od perz. haftan vrsta vanjske odjeće od čohi i tur aga) garderober, dvorski funkcioner na dvoru sultana, vezira i namjesnika provincija kome je glavna dužnost da se stara o garderobi svoga gospodara, naročito o čuvanju njegovih kaftana i ćurkova.

Prilikom svečanosti išao je u pratnji odmah iza svoga gospodara. Čohadari su često vršili dužnost odsutnih silahdara. Gospodari su im povjeravali i razne druge dužnosti. Za svoju službu dobivali su platu i godišnji bakšiš "na kapu" i "na pojas". Ako bi napustili dvor i

preuzeli funkciju u provinciji, postajali su krupne spahije i zaimi, ali su svoje titule i kasnije zadržavali. Već 1455. godine spominje se neki čokadar Ali beg, kao subaša Skoplja čiji je has iznosio preko 50.000 akči. Ovo je zvanje postojalo na dvoru turskih namjesnika u Bosni sve do kraja turske vladavine.

Pod njegovim nadzorom nalazile su se dvorske terzije i ćurčije. Ovo je zvanje postojalo na dvoru turskih namjesnika u Bosni sve do kraja turske vladavine. Pod njegovim nadzorom nalazile su se:

1. JEDEKČIBAŠA (tur. yedekci basi od tur. yedekci vodič jahaćih konja od tur. yedek povodac; rezervni jahaći konj + ci + bas) dvorjanik koji je vodio jahaće konje svoga gospodara.

2. RIKABDAR (od ar. rikab uzendija, stremen i pers. dar pers. osn. od dašten imati, držati) lični dvorjanik koji se starao o obući svoga gospodara (sultana, vezira, paše ili bega) i pomagao mu da je obuče, i koji je pratio svoga gospodara na putu idući pješke pored njega. Ovo se zvanje spominje na dvoru Isa-bega Ishakovića 1455. godine. Tada se spominju Ahmed, Hamza i Hasan kao rikabdari i gulami Isa-bega i Mustafa, rikabdar (kao spahija) i sin mu Hizir. Tada se spominje i ćehaja rikabdara, Iljas, gulam Isa-bega. Rikabdar-aga je bio u najranije doba treći po rangu u has odaji. To pokazuje ne samo Fatihova kanunnama nego i slučaj Jakuba, rikabdara silahdara koji je vjerovatno bio prvo rikabdar, pa postao silahdar. Kasnije je došao na četvrto mjesto poslije čohadara. Imao je svoju pratnju u kojoj su se nalazili brojni rikabdari, a za tim još:

a) ETEKDŽIJA (tur. etekci od tur. etek skut+suf. ci) skutonoša koji je držao skute svoga gospodara naročito prilikom njegovog dolaska na divan. Bilo ih je više; njihov starješina nazivao se etekčibaša tur. etekcibasi).

b) KAVAZ (tur. kavas od ar. qawwas strijelac, gardist, tjelohranitelj) član beglerbegove tjelesne garde; bilo ih je više; njihov starješina nazivao se kavazbaša (tur. kavasbasi), on je nosio srebrom presvučenu palicu.

4. TULBEND GULAMI ili TULBEND-AGA (od tur. tulbend turban i aga) lični dvorjanik koji se starao o turbanima, sarucima i čamaširima svoga gospodara i koji mu ih je prema potrebi oblačio. Do 18 v. bio je po rangu iza rikabdara, ali je kasnije postao starješina hasodaje.

Pod njegovim nadzorom stajali su: sarukčibaša, čamašir aga i aščohadar i njima podređeni dvorjanici sarukčije, čamaširdžije i čohadari.

b) ČAMAŠIR-AGA (tur. camasir agasi od pers. džamešur pralja tur. camasir rublje i tur. aga) ili čamaširdžibaša dvorjanik koji se starao o rublju svoga gospodara; on ga je oblačio i svlačio.

a) SARUKČIBAŠA (tur. sarikcibasi SARUKČIJA tur. sarikci od sarik turban + ci) znači 1. zanatlija koji je izrađivao i prodavao tanki batist koji se upotrebljavao za pravljenje čalmi, 2. dvorske sluge na dvoru sultana, vezira i paša kojima je upravljao SARIKČIBAŠA lični dvorjanik koji je bio dužan da se stara o turbanima svoga gospodara i da ih priprema, raspoređuje i stavlja na glavu svoga gospodara. U vrijeme raznih pohoda i izlaska starao se o čistoći gospodareve garderobe.

c) BAŠČOHADAR i drugi čohadar (čuhadar) - njemu su bili potčinjeni čohadari koji su pratili svoga gospodara, nosili njegove papuče i spužvu za čišćenje čizama on je bio potčinjen sarikčibaši. Ovo zvanje ne treba zamijeniti sa zvanjem čohadar-aga;

ANAHTAR AGA (turski anahtar agasi od tur. anahtar "ključ" aga) ili MIFTAH GULAMI (od ar. miftah "ključ" ar. "gulam" sluga, momak) oba naziva su sinonimi i znače "ključar", "dvorjanik koji je čuvao ključeve stana i unutarnjih prostorija u stanu svoga gospodara". Po rangu dolazio je odmah poslije tulbend age. On je bio odgovoran za disciplinu u has odaji. Ovo zvanje pod nazivom miftah gulami javlja se na dvoru bosanskog beglerbega 1600. godine kada je Džafer-aga, miftah gulami tadanjeg bosanskog beglerbega Melek Ahmed-paše bio optužen da je učestvovao u krađi pašinog blaga.

25

Kasnije se spominje pod nazivom anahtar-aga sve do 1833. godine kada je i ovo zvanje ukinuto. On nije spadao u age nego u eskije. Ostale važnije eskije u has-odaji bili su:

a) PEŠKIR AGA, pomoćnik anahtarage, starao se o peškirimima i havlijama kojima se služio njegov gospodar. On je čuvao jelo i peškire. Prema D'Ohssonu, bio mu je pomoćnik miftah-aga. Ovo zvanje spominje se na dvoru bosanskog beglerbega 1600. godine pod nazivom peškirdžibaša. Tada se istakao neke Čerkez Šehbaz, peškirdžibaša Melek Ahmedpaše, kada su napali uskoci.

b) IBRIKDAR ili IBRIK GULAMI dvorjanik koji se starao o legenu i ibriku, i polivao vodu kada je njegov gospodar prao ruke, kada se umivao, uzimao abdest, dodavao mu vodu kada je pio i ako je kuda išao, ovaj je nosio (tašinak) kablove za abdest i vodu. Ova su zvanja ukinuta 1249/1833. godine.

c) MAHRAMADŽIBASA (mahramacibasi) dvorjanik koji se starao o ručnicima svoga gospodara.

d) MUJEZIN (muezzin, službenik koji poziva vjernike na molitvu), u službi sultana, vezira i paša dvorski mujezin koji je tu dužnost vršio u onoj džamiji u kojoj je njegov gospodar klanjao džumu ili bajram-namaz.

e) BERBER BAŠA (tur. berberbasi) dvorski berber (berberin) koji je brijač glavu svoga gospodara mabejindžije.

f) TIRNAKČI (tur. tirnakci) dvorjanik koji je uređivao nokte jedanput sedmično (četvrtkom, peršembe) i. spadao je u mabejincije.

g) BAŠČAUŠ (tur. basçavus) glavni čauš koji je pratio svoga gospodara kada je ovaj išao u džamiju.

h) SIR KATIB lični sekretar ili privatni pisar (jazidžija) koji je pratio sultana kada je ovaj išao u džamiju. O vratu je nosio veliku od srme izrađenu torbu ili kesu u kojoj se nalazio pribor za pisanje. Za pašom je imao zlatan divit. Dok je sultan išao u džamiju, sirkatib je primao arzuhale koji su na putu podnošene sultanu i čitao ih sultanu po povratku iz džamije. On je bio zadužen da čuva carevu biblioteku.

4. MUHURDAR. Od pers. muhur, muhr, mohr, pečat i pers. dar (ili muhurdar-efendija čuvar beglerbegovog odnosno sandžakbegovog pečata). Ovo se zvanje javlja u Bosni dosta kasno, tek 1608. godine, ali je svakako starije. Turski namjesnici u Bosni služili su se pečatima još u XV stoljeću, ali to još ne znači da su tada imali ovog službenika. Češće se spominju muhurdari bosanskih paša tek od početka XVIII vijeka.

HAZINA-RIZNICA

Drugo najvažnije odjeljenje u stanu sultana, vezira, paša i begova bilo je riznica ili hazna u kojoj su se držali i čuvali novci i dragocjenosti. Dvorjanik koji je stajao na čelu ovoga odjeljenja zvao se HAZNADAR-AGA ili HAZNADARBAŠA, (od ar. hazine, tur. hazna riznica, blago, blagajna i pers. dar od dašten, držati) doslovno rizničar, blagajnik na dvoru sultana, velikog vezira, beglerbega ili san-

džakbega koji je rukovao ličnom blagajnom i dragocjenostima svog gospodara. Bilo ih je više i bili su zaduženi da čuvaju riznicu ovoga gospodara; njihov starješina nazivao se haznadaraga ili haznadarbaša. Ovo zvanje javlja se još 1455. godine među dvorjanicima Isabega Ishakovića; tada se spominju Ajdin i Ismail kao haznadari. Ajdin je bio gulam Isabega, a Ismail je (nekada) bio gulam Ishak-bega. Od tada se oni stalno spominju na dvoru i u službi sandžakbegova, a kasnije i na dvoru bosanskog beglerbega. Ta funkcija je vrlo rano postala dvorsko zvanje dostojanstvenika kojima su njihovi gospodari povjeravali i razne druge poslove. Haznadari bosanskih namjesnika javljaju se još u XV stoljeću u raznim misijama, u Dubrovniku.

Pored više haznadara, u ovom odjeljenju redovno se nalazio jedan pisar koji se naziva HAZNA KATIB i jedan SARAFDŽIBAŠA tur. sarafcibasi od ar. sarraf mjenjač i tur. bas) dvorski mjenjač koji je procjenjivao gospodarevo blago i starao se da ga snabdije potrebnom monetom.

U sjedištu beglerbega nalazio se veći broj raznih dvorskih zanatlija koji su izgrađivali za dvor razne predmete, naročito odjeću i obuću i bili su potčinjeni haznadarbaši. Najvažniji među njima bili su eskije:

TERZIBAŠA (tur. terzibasi) starješina dvorskih terzija, krojača koji su izrađivali odjeću od čohe. On je nabavljao čohu i ostali pribor za izradu čohane odjeće.

ĆURČIBAŠA (tur. kurkcubasi) starješina dvorskih ĆURČIJA - krznara - zanatlija koji su izrađivali krznenu odjeću, naročito ćurkove; on se starao o izradi ćurkova svoga gospodara.

ĐUGUMBAŠA (tur. gugumbasi) starješina majstora koji su izrađivali bakarno posuđe(?).

KUJUNDŽIJA (kuyumcu) dvorski zlatar. KILLIČDŽI dvorski majstor koji je izrađivao mačeve. IMAM (od ar. imam) svećenik koji predvodi u zajedničkoj molitvi; glavni službenik svake muslimanske bogomolje i efendija (iz č.) gospodin, obrazovan čovjek, dakle dvorski svećenik. Ovo zvanje postojalo je na dvorovima svih turskih pokrajinskih namjesnika. HODŽA (pers. hwage) učitelj koji je držao nastavu za djecu svoga gospodara. Funkciju imama i hodže vršilo je često isto lice.

HEKIM-BAŠA (tur. hekim basi od ar. hakim mudrac, tur. hekim ljekar i tur. bas glava, glavni liječnik, starješina liječnika), titula i funkcija dvorskog liječnika. Sve do XVIII stoljeća turski namjesnici u Bosni nisu imali stalnih školovanih dvorskih ljekara. U slučaju težih bolesti, oni su često pozivali dubrovačke medike da ih liječe. O tome govori znatan broj dokumenata dubrovačkog arhiva od sredine XV stoljeća pa sve do tridesetih godina XIX

stoljeća tačno do 1836. godine kada se prvi put susreće u izvorima zvanje stalnog hekim-baše na dvoru bosanskih namjesnika. Ovo zvanje obnašali su obično stranci.

MADŽUN AGA. (tur. macunagasi) dvorjanik koji je pripravljaio i starao o raznim-lijekovima za dvor svoga gospodara.

DŽINDI-BAŠA ili DŽINDI-AGA (ili DŽUNDI BAŠA tur. cundi basi) čovjek vješt u jahanju konja i raznim vještinama vezanim za jahanje konja, a naročito čovjek vješt u baratanju oružjem na konju, vojnik - konjanik, dvorjanik koji je vježbao sinove svoga gospodara i ostale krupne gospode naročito one koji su služili na dvoru beglerbega kao muteferrike.

KILAR I KILARDŽIBAŠA

Treće odjeljenje u privatnom stanu paše bio je kilar (tur. ostava) kome je na čelu stajao kilardžibaša (tur. kilarcibasi). Lični dvorjanici koji su se starali o životnim namirnicama i ostavi svoga gospodara (sultana, vezira i valija) nazivali su se kilardžije (tur. kilarci ili kilerci, tur. vulg. kiler od pers. kilar). Još 1455. godine spominje se Ahmed kilari (kildarži), kao (bivši) gulam Ishak-begov kao spahija timarnik. Bilo ih je više i stajali su pod neposrednim zapovjedništvom kilardžibaše. On je vodio knjige o svim nabavkama, primicima i izdacima za kuhinju svoga gospodara. Još 1455. godine spominje se kilardžibaša Halilbeg kao krupan timarnik u krajištu Isa-bega Ishakovića.

Po zakonu Mehmeda II, kilardžibaša je bio po rangu četvrti lični dvorjanik sultanov. Ispred njega nalazili su se po redu: kapu-aga, odabaša i haznadarbaša, a poslije njega aga carskog dvora. On je nadzirao gospodarevu kuhinju i sve što se jelo i pilo; on je servirao jelo svome gospodaru. Njegov starješina bio je čašnigiraga.

Pod starješinstvom kilardžibaše nalazio se:

KILARĆEHAJA (tur. kilar kethudasi) koji je bio neposredni starješina dvorjanika koji su se starali o hrani i piću i priboru svoga gospodara. To su bili:

1. peškirbaši dvorjanik koji je čuvao hljeb svoga gospodara; imao je rang čauša i mora se razlikovati od peškirage u has-odaji;
2. mumbaši dvorjanik koji je čuvao vodu svoga gospodara;
3. peškiršagirdi dvorjanik koji je prao sinije, kašike i sofru;
4. tepsidžibaša dvorjanik koji je čuvao i prao tepsije;
5. jemiščibaša dvorjanik koji je čuvao voće svoga gospodara;

6. turšidžibaša dvorjanik koji je čuvao turšiju;
7. tutudžubaša i
8. bulbulbaša.

Posebnu grupu predstavljali su oni dvorjanici koji su se brinuli o spremanju hrane i pića svoga gospodara, a nisu bili vezani za kiler nego za kuhinju. Nekada se svrstavaju u vanjske, a nekada u unutarnje dvorjanike. Najznačajniji su:

a) AŠČIBAŠA (tur. ascibasi od tur. asci, aščija, kuhar i tur. bas) starješina aščija, dvorskih kuhara i ostalog osoblja koje je bilo zaduženo za spremanje hrane na dvoru. Ovo zvanje postojalo je na dvorovima svih visokih turskih državnih dostojanstvenika od sultana do sandžakbega. Već 1463. godine spominje se neki aščija Ahmed, Njegov sin Mehmed bio je tada postavljen mustahfizom grada Zvečana, zatim se spominje timarnik Mustafa; sin aščije; kao hizmećar Isabega zatim timarnik Šahin kao kuhar (ašpez?) i gulam Isabega. Na dvoru bosanskog sandžakbega spominje se aščibaša od 1468. godine.

b) ŠARABDAR (od ar. šarab piće i perz. dar od dašten držati) ili ŠARABDAR-AGA peharnik. Ovo zvanje spominje se na dvoru bosanskog krajišnika Isa-bega Ishakovića 1455. godine, pa je razumljivo da je postojalo i na dvoru bosanskog beglerbega, premda mu nisam našao spomena u izvorima.

c) KAHVEDŽIBAŠA (tur. kahvecibaši, od tur. kahveci od ar. kahva kafa + ci tur. nastavak koji služi za oznaku zanimanja) kahvedžija, čovjek koji kuha kafu, koji drži kafanu ili rado pije kafu i tur. bas, dvorjanik koji je spremao kafu i služio kafom koju je pio njegov gospodar. Ovo zvanje spominje se na dvoru bosanskih namjesnika prvi put 1592., a zatim 1611. godine, a moglo je biti ustanovljeno najranije 1582. godine kada imamo najstariji spomen da se u Bosni počela javno piti kafa i kada su tu već postojale kafane.

d) TUTUNDŽIBAŠA (tur. tutuncibasi od tutun duhan i bas) ili DUHANDŽIBAŠA (tur. duhancibasi), dvorjanik koji se starao za duhan i pušački pribor (nargile, čibuke i duhanske kese) svoga gospodara. Ovo zvanje moglo se pojaviti u Bosni tek u XVII stoljeću kada se u našim krajevima počeo uživati duhan. Najstariji poznati spomen o ovom zvanju na dvoru bosanskih namjesnika datira iz 1710. godine, ali je svakako ustanovljeno ranije. Kasnije se spominje dosta često.

e) BUHURDAR AGA (tur. buhurdar agasi od ar. buhar miris, mirisavo bilje za kađenje i pers. suf. dar tur. buhurdan vrsta kadionice sa poklopcem u kojoj se pali mirisavo rastinje (ud, ambra i anduz) i tur. aga) dvorjanik koji se brinuo o priboru za miris u pašinom dvoru.

f) SOFRADŽIBAŠA (tur. sofraci od ar. sufra, trpeza i tur. suf. ci) starješina sofradžija, dvorjanika koji su postavljali trpezu svome gospodaru. I danas u Sarajevu i Banjoj Luci postoji prezime Sofradžija.

g) MUTVAK EMIN (tur. mutvak emini od ar. matbah kuhinja i ar. emin povjerenik) dvorjanik koji je upravljao namjesnikovom kuhinjom, uz njega se nalazio jedan pisar koji se zvao mutvak-katib.

SOKOLARI (ŠAHINDŽIJE, DOGANDŽIJE, ČAKIRDŽIJE i ATMADŽADŽIJE) I NJIHOVE STARJEŠINE

U visokom društvu Osmanskog carstva u viteško doba bio je veoma razvijen i omiljen vojnički sport, zabava i razonoda lov sokolima i jastrebovima na koji je trošeno mnogo novaca, naročito za nabavku dobro dresiranih sokolova. Zbog toga je na dvoru bosanskih paša postojala posebna služba sokolara koji su se brinuli o hvatanju, čuvanju, dresiranju lovačkih ptica, naročito sokolova, kao i o nabavci dresiranih sokolova.

Hvatanje; čuvanje i uzgajanje sokolova i ostalih lovačkih ptica vršile su grupe slobodnih odnosno povlaštenih seljaka u planinskim predjelima u kojima su ovi obitali. Ovi seljaci nazivali su se sokolari (šahindžije čakirdžije, dogandžije i sl.) i za svoju službu uživali su slobodne baštine ili su bili oslobođeni od raznih državnih poreza. Dvorjanici na carskom i namjesnikovom dvoru koji su vršili ovu službu dijelili su se prema vrstama lovačkih ptica u četiri razreda: šahindžije, dogandžije, čakirdžije i atmadžadžije.

Na čelu šahindžija (sokolara), koji se spominju u tetovskom kraju i u Bosanskom krajištu nalazio se šahindžibaša. Šahindžija Husein kao timarnik spominje se u skopskom kraju 1458. godine.

DOGANDŽIJE kojima je glavna dužnost bila da hrane lovačke ptice, i koji su predstavljali red tzv. vanjskih paževa (jer nisu živjeli na samom dvoru i kojima se na čelu nalazio jedan dogandžibaša, spominju se u našim zemljama već 1455. godine kada su sva dogandžijska sela u tetovskoj nahiji pretvorena u zavisnu raju u timaru dogandžibaše (serbazaran) Alije, odsjekom 5700 akči.

U istom izvoru spominje se i dogandžibaša Hadži kao timarnik sa timarom od 10509 akči u tetovskom vilajetu i dogandžija Behadir, otac timarnika Ajdina. U isto vrijeme upisane su dvije kuće seljaka dogandžija (bazdaran) u selu Butimir u nahiji Tilavi.

Na čelu ČAKIRDŽIJA - grupe vanjskih carskih dvorjanika koji su odgajali i na rukama nosili lovačke sokolove prilikom lova njihova gospodara nalazio se čakirdžibaša.

Godine 1455. spominje se kao čakirdžibaša neki Hamzabeg, brat subaše Sinanbega.

ČAKIRDŽIBAŠA je bio starješina svih sokolara i njihovih zapovjednika na dvoru sultana ili namjesnika neke provincije.

Ova je institucija na turskom dvoru ukinuta za vladavine sultana Mehmeda Lovca.

1. KAPIDŽILAR-ĆEHAJA. (tur. kapidžilar kethudasi i kethuda-i bevvaban).

Oba ova naziva doslovno znače "starješina vratara", a kao dvorsko zvanje oni označuju dvorskog dostojanstvenika koji je bio neposredni zapovjednik svih kapidžija dvorskih vratara na dvoru sultana, vezira i beglerbegova i sandžakbegova, i bio, u stvari, maršal svoga gospodara.

Ovo zvanje spominje se na carskom dvoru još u Kanunnami Mehmeda II, a na dvoru bosanskog beglerbega od 1580. godine. Postoji jedan dokumenat iz koga se vidi i rang ovoga dostojanstvenika na beglerbegovom dvoru. To je vakufnama budimskog beglerbega Musapaše iz 1643. godine. Među svjedocima u toj vakufnama kapidžilar-ćehaja je naveden poslije pašina ćehaje, reis-efendije i dvojice teskerdžija, dakle poslije četiri najviša činovnika pašinog kabineta, i to pod nazivom kethuda-i bevvaban, što znači ćehaja kapidžija ili kapidžilar-ćehaja. Prema tome, nije ispravno tumačenje Gl. Elezo-vića da je kapidžilar-ćehaja bio pomoćnik kapidžibaše.

Pod zapovjedništvom ćehaje kapidžija nalazio se na svakom dvoru veći ili manji broj KAPIDŽIJA (tur. kapuci) što doslovno znači vratar gradskih ili dvorskih stražara; a zatim dvorjanik na dvoru visokih turskih dostojanstvenika od sandžakbega do sultana; ponekad se nazivaju i derbani; bilo ih je više; gospodari su im povjeravali razne poslove.

Godine 1455. spominju se kapidžije Alija, Karadža, Hadži Hizir i Hamza kao kapidžije Isa-bega, Ismail, Tagan i Krk Musa kao kapidžije i gulami Isa-bega, neki kapidžija i hizmećar Isa-bega.

KAPIDŽIBAŠA (tur. kapucibasi od tur. kapucu, kapidžija, v. i tur. baš, v.) doslovno znači starješina kapidžija, dvorskih stražara, a kao termin u Osmanskoj državi do XVIII stoljeća znači zvanje i dostojanstvo neposrednog starješine straže na dvoru sultana i najviših državnih funkcionera u prijestonici i središtima provincija. Po dostojanstvu to je bilo zvanje niže od miralema (v.), a više od mirahora (v.). Na dvoru sultana Mehmeda II nalazio se samo jedan kapidži-baša. Kasnije je njihov broj rastao tako da se u XVII stoljeću kretao od dvanaest do dvadeset i jedan; njima je tada bilo potčinjeno dvije do pet stotina kapidžija. U XVIII st. broj kapidžibaša popeo se na žezdeset. Kada se njihov broj tako povećao, onda su samo tri-

četiri smatrana najvažnijim; najstariji među njima nazvao se baškapidži-baša. Kapidžibaše su predvodili strane poslanike u audijenciju svojih gospodara i vršili razne povjerljive funkcije, naročito diplomatske misije. Njihov uticaj na dvoru bio je tako velik da su ih Dubrovčani unosili u indeks ličnosti koje treba darivati. Kako je njihov uticaj na carskom dvoru vrlo rano bio velik, vidi se po tome što se Dubrovčani još 1430. godine u jednoj instrukciji svojim poslanicima predvidjeli da njihove poklone osim sultana, vezira i rumelijskog begler-bega dobije još i kapidžibaša i veliki kancelar. Oni su dostavljali tajna pisma i važne poruke Porte namjesnicima u provincijama. Oni su im donosili svilene gajtane i katl-fermane.

Kao što su pored carskih kapidžibaša na dvoru velikog vezira postojale posebne kapidžibaše Porte, tako su ovi dostojanstvenici postojali i na dvoru svakog namjesnika u provincijama (i sandžak-bega).

Kapidžibaše su za svoju službu uživali timare.

Carski kapidžibaše su do XVII stoljeća obično postojali adžami-ogłani, a kasnije, od kraja XVI stoljeća sinovi najviših državnih dostojanstvenika.

Od druge polovine XVI stoljeća kapidžibaše su postajali sandžakbezi sa hasom od 400.000 akči. Kasnije su neki postojali i veziri. Krajem XVI stoljeća neke kapidžibaše dobivali su arpaluk-timare sa prihodom od 13.000 akči.

Sličnu ulogu i značaj imale su kapidžibaše i na dvoru turskih namjesnika u Bosni u XV i XVI stoljeću. Kapidžibaša na dvoru namjesnika provincija bio je poslije éehaje (v.) najviši dostojanstvenik po rangu u provinciji. Vršio je sličnu funkciju kao i carske kapidžibaše. Osim toga, isticao se kao najaktivniji saradnik namjesnika u političkoj upravi i vojnim akcijama. Godine 1658. uputio je bosanski paša jednog svog kapidžibašu u Novi kao muhafiza. Pošto je organizovao odbranu pašaluka od mletačkih napada koji su te godine bili žestoki, paša je proglasio jasak na izvor namirnica. Svoju bujuruldiju o tom poslao je svom kapidžibaši u Novi da je on sprovede u djelo sporazumno sa novskim kadijom.

Od XVIII stoljeća to je počasnno zvanje (titula) koje se davalo mnogim nižim vojnim ličnostima u provinciji.

1. MIRALEM (tačno mir-i alem, od pers. mir skraćeno od ar. amir = zapovjednik, beg i ar. alam stijeg simbol, insignija, zastava) doslovno znači starješina zastave, stjegonoša, a kao termin u Osmanskoj državi ovaj naziv označavao je dostojanstvenika na dvoru sultana, vezira i paša koji je dijelio zastave i ostale insignije vlasti (tugovi muzika, a u najranije doba bubanj); on se starao o osoblju koje je bilo zaduženo da se brine o tim predmetima. Drukčije tumačenje i shvatanje ovog termina koje daju Olesnicki i Elezović, je pogrešno.

Ustanova mir-i alema na sultanovom dvoru je dosta stara i svakako starija od vremena vladavine sultana Mehmeda II, jer se ona spominje u njegovoj kanunnami o dvorskom ceremonijalu, jer se već 870/1466. godine spominje neki Mehmed beg kao mirialem, carski ili beglerbegov, Rumelije (69), jer je tada njegovom rođaku Halilu dato jedno selo u Makedoniji. Kada je ustanovljeno ovo zvanje na dvoru rumelijskog beglerbega, sada se ne zna pouzdano, ali je to svakako bilo tokom XV stoljeća. Najstariji spomen ovog dostojanstvenika na dvoru bosanskih namjesnika potiče iz 1612. godine, ali mislim da je ta ustanova u Bosni stara koliko i bosanski pašaluk.

Mjesto mir-i alema na rang listi dvorskih dostojanstvenika u provinciji vidi se u jednoj kanunami za ejalet Ujvar u kojoj se kaže da su hasovi i zijameti miri mirana, miriliva, mal-defterdara, defter-ćehaje, timer-defterdara i mir-alema serbest tj. da uživaju ekonomski i pravni imunitet.

O dužnosti bosanskog miralema Šomet de Fose kaže ovo:

Mir-alem-beg (glavni zapovjednik zastava) po političkom položaju je prvi iza paše sa dva tuga, čije dostojanstvo obično i sam postigne. Dužnost mu je da čuva zastave raznih vojničkih odjeljenja u zemlji do stupanja u borbu. Njegova je dužnost i to da, kada umre beglerbeg ili ma koji drugi kapikuli, pokupi svu njegovu zaostavštinu i pošalje je hazni (ličnoj blagajni) Velikog Gospodara, a to je vrlo unosan posao. Nije potrebno da dodam da je u takvoj prilici on glavni nasljednik pokojnikov. Zbog svoga položaja, mir-alem-bej ima neke zemlje u carevini koje mu mogu donijeti do 6.000 groša prihoda.

Pod neposrednim starješinstvom mir-alema bili su:

a) SANDŽAKTAR ili SANDŽAKTAR-AGA (od tur. sancak glavna zastava, stijeg i pers. dar od dašten držati) doslovno znači zastavnik, stjegonoša, a kao dvorsko zvanje znači dostojanstvenika koji je nosio glavnu zastavu svoga gospodara. Dostojanstvenik koji je tu dužnost vršio u ratu nazivao se juruk bajraktar.

b) TUGDŽI i TUGDŽIBAŠA (tur. tugci i tugcibasi od tog, insignije vlasti od konjskog repa + ci + baš i tur. suf. ci) dvorjanik koji je nosio tugove svog gospodara.

c) IČ MEHTERBAŠA (tur. ic mehterbasi od tur. ič unutarnji + mehter, od pers. mihter muzika + bas) starješina dvorske glazbe. On je bio starješina brojnih svirača koji su obično nazivani mehteri, a ponekad i čalkidžije (tur. calkici svirač).

MIRAHOR, MIRAHUR; IMRAHOR ili EMIRAHOR-AGA (od perz. mir skraćeno od ar. emir zapovjednik i perz. ahor štala) glavni konjušar i zapovjednik konjušnice na dvoru sultana, vezira, beglerbega i sandžakbega. Dvorsko zvanje čiji su nosioci upotrebljavani i za razne poslove i misije izvan dvora. Ovo zvanje, koje su Osmanlije preuzele od starijih turskih

država, spominje se u Turskoj od Murata I. Na dvoru Mehmeda II mirahor je bio po rangu četvrti dvorjanik sultanov. On je bio upravnik carske konjušnice, cjelokupnog njenog osoblja, sarača, seiza (hranitelja konja) i jedekčija (vodiča konja) i svega što je bilo u vezi sa dvorskom zaprežnom i tovarnom stokom. Poslove je vodio preko kancelarije u kojoj se nalazio jedan katib (sekretar), raznamedžija, njegov pomoćnik, katib vojnika i drugi službenici. Njihovo poslovanje bilo je pod kontrolom centralnog državnog računovodstva (bašmuhasebe). Kasnije je na carskom dvoru ustanovljeno i zvanje drugog ili malog mirahora koji se starao za malu carsku staju, njeno osoblje, carske kočije i carske i dvorske arabadžije. Od tada je prvi ili veliki mirahar bio starješina sedlara i konjušara.

Ako bi mirahor napustio dvor svoga gospodara zbog njegove smrti ili iz drugih razloga i prešao u spahije, dobivao je veći timar i svrstavan je u spahije. Već 1455. godine nalazimo jednog mirahora, nekog Hamza-bega sa titulom beg i velikim timarom u krajištu Isa-bega Ishakovića.

Posluga u carskim stajama regrutovana je od adžami-ogllana U ovoj službi nalazili su se i neki redovi izvan dvora koji su za svoju službu uživali timare ili privilegije. Među te su spadali i carski vojnici. Ovo je zvanje ukinuto 1837. godine.

ČAUŠ-BAŠA i ČAUŠI. Kao na dvoru velikog vezira, tako je i na dvoru bosanskog beglerbega i na bosanskom divanu postojao znatan broj čauša specijalne dvorske garde koja je održavala red na dvoru i na divanu, ali su im povjeravane razne dužnosti i misije i izvan dvora. ČAUŠ-BAŠA tur. doslovno znači starješina čauša, specijalnih vojno-policijskih organa koji su upotrebljavani i za razne druge vrlo povjerljive i delikatne misije, ali isto tako i kao obični ulaci tako da je ovaj termin koji je i inače vrlo starog i dosta tamnog porijekla teško definisati. Ovo zvanje spominje se u Turskoj još u XIV stoljeću, a u Bosni tek krajem XV stoljeća. Čini se da su u najranije vrijeme ulogu dvorskih čauša u Bosni vršile dvorske vojvode.

III. ČINOVNICI BEGLERBEGOVOG KABINETA

Treću grupu beglerbegove svite sačinjavali su činovnici njegovog kabineta. Ove činovnike treba razlikovati od činovnika bosanskog divana od kojih se oni bitno razlikuju po tome što su i ovi činovnici kao i lični dvorjanici i dostojanstvenici paše bili vezani za ličnost paše; to su bili lični službenici paše, njegovi ljudi članovi njegove pratnje, njegove svite, što su bili lično vezani za svoga pašu koji ih je izdržavao, s njim dolazili i odlazili, s njim se

dizali i padali, dok su dostojanstvenici i činovnici bosanskog divana bili državni službenici, državni namještenici, koji su bili podložni paši u svojim službeničkim poslovima, a nisu bili vezani za njega nego su bili vezani za odgovarajuće organe i ustanove centralne državne uprave u prijestonici koji su ih imenovali i za svoj položaj, službe i zvanja u pokrajini, za nadležstvo u kome su radili, ali su, naravno, svi bili manje ili više podvrgnuti paši kao zastupniku sultana i najvišem organu vlasti u pašaluku. Ali ni ovdje nije uvijek lako izdvojiti lične činovnike beglerbegovog kabineta od službenika pokrajinskog divana. Najvažniji predstavnici ove grupe pašine svite bili su: éehaja, reis-efendija, mektubdžija i dragoman.

ÉEHAJA. Ova persijska riječ (pers. tač. kethuda, a izgovara se kaja, od pers. ked kuća i huda gospodar) znači doslovno domaćin, skrbnik porodice, nastojnik i sl., a kao termin u osmanskoj administraciji ova je složenica sama i sa drugim riječima imala višestruku upotrebu, a po tome i razna značenja. Kada se upotrijebi sama bez ikakve apozicije, riječ éehaja u prvom redu znači: pomoćnik, prvi saradnik i zastupnik raznih turskih funkcionera, kao što su veliki vezir, beglerbeg, sandžakbeg, subaša, aga janjičara, dizdar itd. pa tako i namjesnika pojedinih provincija; Ova riječ isto tako često označava neposrednog starješinu, starješinu raznih korporacija (kao što su esnaf), društvenih vojničkih redova, naselja itd.

Svaki beglerbeg imao je svoga éehaju koji je bio njegov prvi saradnik, pomoćnik i savjetnik, a često i zamjenik ili namjesnik. On je bio najpovjerljivija ličnost na njegovom dvoru. Paša se u svim svojim poslovima prvo na njega obraćao i s njim se savjetovao. Éehaja je pripremao i izvršavao gotovo sve upravne poslove svoga gospodara. On je prvi primio poslanike koji su dolazili u audijenciju paši, vodio s njima prethodno razgovore, a u trenutnoj odsutnosti paše potpuno ga zastupao u svim njegovim dužnostima. On je prisustvovao redovno sjednicama pokrajinskog divana, a u slučaju spriječenosti paše sam njima rukovodio. Postavljao ga je redovno sam paša iz svoje svite, a imao je redovno titulu beg.

REIS-EFENDIJA ili DIVAN-EFENDIJA. Tako se nazivao generalni sekretar beglerbegovog kabineta i pokrajinskog divana u pojedinim provincijama. Naziv reis-efendija je skraćeni oblik od ar. rais-ul-kuttab što doslovno znači šef, starješina pisara, generalni sekretar i tur. efendi (iz grč.) gospodin, pismen, učen čovjek. Naziv divan-efendija je složen od riječi divan (v. dalje) i efendi. Reis-efendija je poslije éehaje bio najbliži i najpovjerljiviji saradnik namjesnika. On je bio šef njegovog kabineta i starješina svih, često brojnih, pisara na dvoru. Rukovodeći beglerbegovim kabinetom, on je sastavljao i otpremao sve njegove naredbe i pisma, primao sve dopise i čitao ih svom gospodaru.

DIVAN KATIB ili DIVAN JAZIDŽIJA (tur. divan yazici) bio je sekretar pokrajinskog divana i u tom svojstvu prisustvovao njegovim sjednicama, ali sam nije bio

njegov član nego izvršni organ. Postavljao ga je paša iz reda ulema. Ovo zvanje spominje se na dvoru bosanskog beglerbega prvi put 995/1587. godine kada se neki Mustafa čelebi, katib-i divan potpisao kao svjedok na vakufnami Ferhad-paše Sokolovića. Da li je u isto vrijeme pored ovog divan katiba postojao i reisulkitab, sada nije jasno.

DIVAN-KATIB pisar, u uredima carskog divana, u vezirskom beglerbegovom ili sandžakbegovom uredu; činovnik koji je obavljao pisarske poslove u uredu svoga gospodara. Dijelili su se na dvije grupe: pisari koji su dobivali platu u novcu od svoga gospodara i pisari koji su na ime plate uživali gedik-timare ili gedik-zeamete. tj. lina u određenom iznosu vezana za određenu službu. Ugledniji su bili oni koji su primali platu u novcu. Novi divan-katib dobivao je timar; kasnije je postajao zaim, a ako bi ga dalje unaprijedili, dobivao je platu u novcu. Divan-katibi koji su uživali timare, odnosno zeamete morali su da sa svojim gospodarima polaze u vojne pohode, dok su oni koji su primali plate postupali prema nahodjenju svojih gospodara koji su ih plaćali iz svojih ličnih sredstava. U Sarajevu i danas postoji "Bijela džamija" na Vratniku koji je podigao Husrev-begov divan-katib Hajdar-efendija prije 1540. godine.

Ovo zvanje spominje se i na dvoru bosanskog sandžakbega Husrevbega 1528. godine kada je tu funkciju vršio neki Hajdar efendija, osnivač jedne džamije u Sarajevu, a na dvoru bosanskog beglerbega od 1582. godine.

a) JAZIDŽIBAŠA. Na dvoru svakog turskog namjesnika kao i u svim uredima i nadležnostima nalazio se veći ili manji broj pisara koji su im pisali zvanično i privatno pisma na turskom i našem jeziku. Pisari koji su pisali ta pisma na turskom jeziku nazivali su se jezidžije (tur. vazici pisar), mektubdžije (turski mektubci od ar. mektub pismo + tur. suf. ci) ili mektubdži (mektubi) - efendije, a svi su sinonimi i znače pisar koji piše pisma i kancelar koji vodi prepisku na turskom jeziku. Tako se nazivao i beglerbegov lični sekretar koji je vodio njegovu privatnu korespondenciju. Samo je čisto turski oblik jazidžija u starije vrijeme, do XVI stoljeća, bio više u upotrebi.

DRAGOMANI I DIJACI

Pored prepiske koju su vodili sa Portom, potčinjenim organima i stranim susjedima na turskom jeziku, turski namjesnici u provincijama kao i turske vlasti na Porti vodili su svoju prepisku sa svojim potčinjenim organima i ovi međusobno na našem jeziku, a dobivali su pisma i na stranim jezicima. Za ovu službu postojala je kao na Porti tako i u sjedištima

provincija posebna kancelarija koja je vodila ovu prepisku i vodila ulogu kancelara za naš i druge jezike kao i ulogu tumača u saobraćaju stranih i turskih dostojanstvenika sa našim narodom ili sa ljudima iz drugih susjednih zemalja. Ovu funkciju vršili su dragomani i dijaci.

DRAGOMAN ili TERDŽUMAN (tur. tercuman od ar. targuman tumač, prevodilac).

Kao na Visokoj Porti, tako se i na dvoru svakog turskog namjesnika u provincijama nalazio jedan ili više tumača kojima je bila dužnost da prevode pisma stranih vlasti i da tumače razgovore sa stranim poslanicima. Ovo zvanje javlja se na dvorovima turskih namjesnika u Bosni već u XV stoljeću. U jednom pismu iz 1573. godine koje je uputio svome povjereniku u Dubrovniku koji je za njega prikupljao špijunske izvještaje hercegovački sandžak beg Hasan paša Prodović se hvalio da ima ljude koji umiju čitati i latinski, i srpski i njemački i mađarski. U prvo doba turske vladavine u našim zemljama, do sredine XV stoljeća, dragomani se susreću često ne samo na dvoru namjesnika nego i kao činovnici sudova. Samo oni, kao ni dijaci, nisu uvijek ili stalni službenici nego su tu dužnost vršili povremeno, prema ukazanoj potrebi.

DIJAK - Pored jazidžija koji su pisali pisma i prepisku na turskom jeziku na dvoru svakog bosanskog beglerbega postojao je poseban kancelar, koji je vodio njegovu prepisku na srpskohrvatskom jeziku, a zvao se obično srpskohrvatski dijak, kako su se ovi činovnici nazivali i u našem srednjem vijeku. Dijaci se u tursko doba vrlo često spominju u popisima seoskog stanovništva, naročito u Srbiji. Pečevi naziva dijacima ljude koji su mu čitali i predvodili pojedine dijelove iz starih mađarskih historija.

Dijaci na dvorovima bosanskih paša pisali su ona, dosta brojna, pisma turskih namjesnika na srpskohrvatskom jeziku od kojih se relativno znatan broj do danas sačuvao. Bili su svi domaći ljudi, obično hrišćani, katkad razni sveštenici i kaluđeri. Samo njihova služba na dvoru nije, mislim, bila stalna ni redovna, nego povremena, naročito u kasnije doba, od sredine XVII vijeka, od kada su turski namjesnici u Bosni svojim hrišćanskim susjedima sve češće pisali pisma na turskom, a rjeđe na našem jeziku. Na čelu svih jazidžija i dijaka nalazio se obično jedan starješina koji se nazivao jazidžibaša. (tur. jazicibasi od jazici v. jazidži i tur. bas).

MEKTUBDŽI ili JAZIDŽIBASA. Na dvoru turskog namjesnika i u ovim uredima i nadležstvima nalazio se veći ili manji broj pisara koji su se nazivali jazidžije, katibi ili mektubdžije, a svi ti nazivi su sinonimi i znače pisar koji piše pisma i vodi prepisku na turskom jeziku. Tako se nazivao i beglerbegov lični sekretar koji je vodio njegovu privatnu korespondenciju. Ovi pisari su bili privatni službenici svojih gospodara koji su ih plaćali iz svojih sredstava. Njihov neposredni starješina nazivao se jazidžibaša.

TEŠRIFATČI. Turski tešrifatci od ar. tešrifat ceremonijal i tur. suf. ci. ili SELAM-AGA (tur. selam-agasi od ar. selam pozdrav i tur. aga). Tako se zvao šef ceremonijala na beglerbegovom dvoru. On se stara o svemu što je u vezi sa dvorskim ceremonijalom. Ova se ustanova spominje na dvoru bosanskih paša tek u XVII vijeku, i to pod nazivom selam-aga, a ni tada nije, izgleda, postojao poseban tešrifatčija, nego su tu funkciju vršile čaušbaše.

4. MUHURDAR (Od pers. muhur, mohr, muhr, pečat i pes. dar) ili muhudar-efendija, čuvar beglerbegovog, odnosno sandžakbegovog pečata. Ovo se zvanje javlja u Bosni dosta kasno, tek 1608. godine ali je, svakako, starije. Turski namjesnici u Bosni služili su se pečatima još u XV stoljeću, ali to još ne znači da su tada imali ovog službenika. Češće se spominju muhurdari bosanskih paša tek od početka XVIII vijeka.

HAZINA-RIZNICA. Drugo najvažnije odjeljenje u stanu sultana, vezira, paša i begova bilo je riznica ili hazna u kojoj su se držale i čuvale najveće dragocjenosti. Dvorjanik koji je stajao na čelu ovoga odjeljenja zvao se HAZNADAR-AGA ili HAZNADAR-BAŠA, (od ar. hazine, tur. hazna riznica, blago, blagajna i pers. dar od dašten, držati) doslovno rizničar, blagajnik na dvoru sultana, velikog vezira, beglerbega ili sandžakbega koji je rukovao ličnom blagajnom i dragocjenostima svog gospodara. Bilo ih je više i bili su zaduženi da čuvaju riznicu svoga gospodara, njihov starješina nazivao se haznadaraga ili haznadarbaša. Ovo zvanje javlja se još 1455. godine među dvorjanicima Isabega Ishakovića. Tada se spominju Ajdin i Ismail, kao zanadari. Ajdin je bio gulam Isabega, a Ismail je (nekada) bio gulam Ishak-bega. Od tada se oni stalno spominju na dvoru i u službi sandžakbegova, a kasnije i na dvoru bosanskog beglerbega. Ta funkcija je vrlo rano postala dvorsko zvanje dostojanstvenika kojima su njihovi gospodari povjerali i razne druge poslove. Haznadari bosanskih namjesnika javljaju se još u XV stoljeću u raznim misijama u Dubrovniku.

Pored više haznadara, u ovom odjeljenju redovno se nalazio jedan pisar koji se naziva HAZNA KATIB.

SARAFDŽIBASA (tur. sarafcibasi od ar. sarraf mjenjač i tur. bas) dvorski mjenjač koji je procjenjivao gospodarevo blago i starao se da ga snabdije potrebnom monetom.

U sjedištu beglerbega nalazio se veći broj raznih dvorskih zanatlija koji su izrađivali za dvor razne predmete, naročito odjeću i obuću, i bili su potčinjeni haznadarbaši. Najvažniji među njima bili su eskije:

TERZIBAŠA (tur. terzibasi) starješina dvorskih terzija; krojača koji su izrađivali odjeću od čohe; on je nabavljao čohu i ostali pribor za izradu odjeće.

ĆURČIBASA (tur. kurkcubasi) starješina dvorskih ĆURČIJA -krznara - zanatlija koji su izrađivali krznenu odjeću, naročito ćurkove; on se starao o izradi ćurkova svoga gospodara.

ĐUGUMBAŠA (tur. gugumbasi) starješina majstora koji su izrađivali bakarno posuđe.

KUJUMDŽIJA (kuyumcu) dvorski zlatar.

NAKKAŠ dvorski soboslikar.

KILLIČDŽI dvorski majstor koji je izrađivao mačeve.

TESKEREDŽIJA

Znamo da je beglerbeg mogao da svojim beratima podjeljuje timare sa prihodom do šest hiljada akči. Ali on je mogao svojim teskerom dati na uživanje i veći timar. Tada je teskera služila pritežavaocu kao dokumenat dok ne dobije berat Porte. Činovnik koji je izdavao te beglerbegove berate i teskere zvao se teskeredžija ili teskeredži-efendija.

Osim toga, on je bio šef kancelarije divana, pripremao predmete koji će biti na dnevnom redu redovnih zasjedanja divana, zapisivao odluke i čitao sva akta upućena divanu, kao što su razne molbe, žalbe, predstavke, prijedlozi i sl. Od njegovog referata zavisilo je često kako će se jedan predmet na divanu riješiti, pa je tako mogao znatno da utiče na odluke divana. On je imao da se stara o svim defterima i dokumentima, knjigama i aktima divana. Osim toga, on je zajedno i uporedo sa pokrajinskim timar-defterdarom, odnosno defter-ćehajom supotpisivao sva akta koja su spadala u domen timarske organizacije. Tako je imao neposredno znatan uticaj u upravi i podjeljivanju timara. Za to je učestvovao u procentu takse koja se uzimala za sve registracije u vezi s timarima. Na dvoru nekih beglerbegova bilo je po više tekseredžija, pa su se oni u tome slučaju zvali prvi, drugi i treći teskeredžija. U Bosni su redovno bili dvojica. I danas u Travniku živi porodica Teskeredžića koji potiču od nekog teskeredžije.

BOSANSKI DIVAN

Kao što je u prijestonici Osmanskog carstva postojao carski, tako je u svakom beglerbegluku, ejaletu ili pašaluku postojao pokrajinski divan, centralna pokrajinska ili zemaljska uprava preko vijeća u kome su sjedili svi glavni funkcioneri centralne zemaljske uprave i u kome se raspravljalo i odlučivalo o svim krupnijim i važnijim poslovima iz djelokruga beglerbega i ostalih glavnih organa divana, centralne zemaljske, pokrajinske

uprave. Bosanski divan je raspolagao uredima i administrativnim aparatom koji je izvršavao sve naredbe carskog i odluke pokrajinskog divana.

Stara perzijska riječ divan (u pers. glasi divan) ušla je vrlo rano u islamsku kulturu, prešla u mnoge druge jezike i dobila više značenja. Osnovno značenje te riječi kao pravnog termina jeste ured, zatim vijeće, savjet, zbor i upotrebljavao se u sva tri navedena značenja.

Na čelu pokrajinskog divana i njegovih ureda nalazio se beglerbeg, koji je predsjedavao sjednicama vijeća. U slučaju njegove kraće odsutnosti ili slučajne spriječenosti tu je funkciju vršio njegov ćehaja. Najvažniji redovni članovi i funkcioneri pokrajinskog divana pored beglerbega bili su: beglerbegov ćehaja, mal - (ili hazine) - defterdar, divan-efendija i mjesni kadija. Pored tih glavnih i redovnih članova, u pokrajinski divan ulazili su vrlo često i ostali funkcioneri pokrajinske uprave kao defter-ćehaja, timar-defterdar, defter-emin, teskeredžija i roznamdedžija; zatim mjesni muftija i visoki oficiri.

Osim toga, u divan su često pozivani i stari iskusni državnici koji su živjeli u središtu ejaleta.

U pokrajinskom divanu vladao je utvrđen ceremonijal isto kao i u carskom divanu. Tako su, npr., defter-ćehaja i timardefterdar sjedili s desne, a aga bosanskih janjičara s lijeve strane hazin-defterdara. Niko nije imao pravo da sjedne na mjesto višega dostojanstvenika.

DOSTOJANSTVENICI BOSANSKOG DIVANA

U službi bosanskog divana spominju se ovi dostojanstvenici: ćehaja čauša, čauš-baša, čauši i muteferike.

1. **ĆEHAJA ČAUŠA** (tur. cavuslar kethudasi i kethuda-i cavusan) bosanskog divana vršio je sličnu funkciju na divanu kakvu je funkciju imao istoimeni dostojanstvenik na beglerbegovom dvoru. On je bio starješina svih čauša divana, koji su bili ađutanti, izvršni organi i majstori ceremonijala na divanu. Ovo zvanje spominje se na bosanskom divanu prvi put u vakufnami bosanskog beglerbega Ferhad-paše Sokolovića iz druge dekade safera 995/1587. godine kada se kao svjedok toga akta potpisao i neki Pehlivan, čavuš divan-i Bosna.

U navedenom smislu ćehaja čauša je bio i šef divanske policije, pa je imao i svoj zatvor u koji su zatvarane visoke ličnosti za manje krivice. Tako, kad bi što skrivio koji paša sa dva tuga, ili ma koja visoka ličnost, ali ne učini tako nešto zašto bi zaslužio da se zatvori u tvrđavu, on je bio zatvaran i povjeravan na čuvanje čaušlar-ćehaji. Ćehaja čauša je bio domaći

čovjek koji je u mnogim slučajevima služio beglerbegu kao tumač našeg jezika kod prijema domaćih dostojanstvenika, ako se drukčije nisu mogli sporazumjeti, ili, ako se na dvoru nije nalazio dragoman. Kad je u Bosnu dolazio novi begler-beg, čaušlar-ćehaja bosanskog divana bio je dužan da ga dočeka na granici pašaluka, da uz njega boravi i da mu predstavi sandžakbe-gove, mir-i mirane, kapetane i druge visoke ličnosti koje su mu dolazile na poklonjenje. Njemu su se obraćali svi ljudi koji su tražili audijenciju kod beglerbega.

Prvi put se ovo zvanje spominje u Bosni u drugoj dekadi safera 995/1587. godine kada je neki Hadži Hasan bio "kethudai čavušan", ali iz toga njegovog potpisa na vakufnami Ferhad-paše Sokolovića nije jasno da li je on bio ćehaja čauša na bosanskom divanu ili na beglerbegovom dvoru.

DEFTERHANA - ustanova u prijestonici turskog carstva kao i u središtu svakog ejaleta u kojoj su se sakupljali i čuvali svi popisni defteri koji su sadržavali popise svih vrsta zemljišnih posjeda (hasove, zeamete, timare, vakufe i mulkove) kao i popise njihovih posjednika i stanovnika naseljenih na tim posjedima. Glavne knjige koje su se nalazile u svakoj pokrajinskoj defterhani predstavljali su tzv. popisni defteri (tahrir defteri) koji su se dijelili na dvije vrste:

a) mufassal defteri, pojedinačni, detaljni popisi u kojima su se nalazili popisi zavisnog, a često i ostalog stanovništva popisane oblasti, redovno jednog sandžaka, kao i popisi svih izvora feudalnih prihoda popisane oblasti, tj. sve lične feudalne dažbine zavisnog stanovništva i sve naturalne i novčane daće od svih grana privrede i prometa, svi vakufi i mulkovi.

b) Idžamal ili mudžmel-defteri, zbirni, sumarni, popisi koji su sadržavali rekapitulaciju podataka detaljnih popisa i prikazivali raspodjelu feudalnih prihoda na hasove, zeamete i timare kao i imena njihovih nosilaca. Zbog toga se ovi defteri često nazivaju timarski defteri.

Pored ovih glavnih deftera u svakoj defterhani nalazili su se još roznamče-defteri, derdest-defteri, joklama-defteri i drugi.

c) Roznamče-defteri su predstavljali dnevničke, žurnale, u koje su uvedene svakodnevne promjene u pogledu raspodjele feudalnih posjeda i njihovih nosilaca kao i svi akti na osnovu kojih su te promjene vršene.

d) Derdest-defteri su prikazivali sumarne preglede svih promjena u naprijed navedenim knjigama.

e) Yoklama-defteri su prikazivali rezultate vojničkih smotri spahija jedne provincije i sumarne podatke o njihovim feudalnim posjedima. Starješina defterhane zvao se defter-emin.

DEFTER-ĆEHAJA i TIMAR-DEFTERDAR - Timarska uprava u pojedinim ajaletima imala je dva glavna odjeljenja. Na čelu jednog nalazio se defter-ćehaja, koji je upravljao zijametima, na čelu drugog timar-defterdar, koji je vodio upravu timara.

U svakom ajaletu postojala su oba organa. U najranije doba postojanja bosanskog pašaluka nalazimo spomena samo timar-defterdaru (995/1587) kada je tu dužnost vršio Hasan efendi, defterdar-i timarha-i Bosna", a kasnije (1607) samo defterćehaji.

Evlija Čelebija spominje obojicu sredinom XVII vijeka, ali na čudan način.

Nabrajajući hasove visokih funkcionera bosanskog divana, on kaže: "Has hazine-defterdara iznosi 56.000 akči, has defter-ćehaje iznosi 46.000 akči, a has zijamet-defterdara 15.330 akči". Kako se tu izričito spominje zijamet-defterdar, iz toga bi proizlazilo da je defter-ćehaja isto što i timar-defterdar, ali to ne može nikako biti tačno. Evlijin zijamet defterdar je, u stvari, defter-ćehaja, a ne timar-defterdar. Da je to tako, vidi se iz toga što Ajni Ali nabrajajući iste funkcionere u bosanskom ejaletu (1607) kaže: "Ejalet Bosna ima osam sandžaka, hazine-defterdara i defter-ćehaju". Govoreći o istim ustanovama budimskog ejaleta, on kaže: "Ejalet Budim ima dvadeset sandžaka, hazine-defterdara, defter-ćehaju i timar-defter-dara". Na isti način spominje on te funkcionere i kad navodi njihova lena. Govoreći o temišvarskom pašaluku isti pisac kaže: "Ejalet Temišvar ima šest sandžaka, hazine-defterdara, defter-ćehaju i timar-defterdara". Iz toga slijedi da je defter-ćehaja isto što i zijamet-defterdar i da je Evlija te ustanove u Bosni pogrešno nazvao. To se jasno vidi iz jedne kanunname u kojoj se najviša zvanja u jednoj provinciji, navode ovim redom: mirimiran, miriliva, mal-defterdar, defter-ćehaja, timar-defterdar i miri-alem. Navedeno mjesto kod Evlije treba shvatiti tako da defterdar-ćehaja znači zijamet-defterdar, a mjesto zijamet-defterdar kod njega treba da stoji timar-defterdar. To je pogrešno navedeno kod Evlije i na drugom mjestu.

Iz toga opet proizilazi da defter-ćehaja nije bio glavni arhivar koji čuva svu pokrajinsku arhivu, sve registre u koje su unijeta upravna rješenja i akta beglerbegova, paša sa dva tuga, kapetana, zaima, timariota i drugih", kako je to objašnjavao Šomet de Fose, koji tu očito smiješao ovu funkciju sa funkcijom defter-emina. A to su bile dvije zasebne ustanove. To se, uostalom, vidi sasvim jasno i u saopštenju Evlije Čelebije, koji kaže da Sarajevo (kao sjedište ejaleta) ima osim defter-ćehaje i svoga defter-emina; da su defter-ćehaja i defter-emin dvije sasvim različite ustanove, vidi se kod Evlije Čelebije i kad navodi te funkcionere i za mnoge druge ejalete.

Na osnovu raspoloživih podataka, proizilazi da je u Bosni u prvo vrijeme postojao samo timar-defterdar koji je vodio oba referata, da je kasnije, prije 1607., bio samo defter-

ćehaja, koji je po rangu bio viši od timar-defterdara, a da su sredinom XVII vijeka postojale obje ustanove, pa je defter-ćehaja upravljao zijametima, a timar-defterdar timarima.

Premda u izvorima ne nalazim spomena obojici funkcionera, u ranije doba postojanja bosanskog pašaluka međutim, ipak mislim da su sa osnivanjem bosanskog pašaluka bile osnovane u Bosni obje ustanove.

Timar-defterdar je upravljao samo timarima i bio niži organ od defter-ćehaje, što se vidi ne samo po iznosu prihoda jednog i drugog organa nego i po njihovom mjestu na ranglisti najviših zvanja jednog ejaleta u navedenoj kanun-nami.

Oba organa postavljala je Porta na osnovu prijedloga begler-bega beratom koji je u sultanovo ime izdavao glavni defterdar centralne vlade.

Za vršenje svoje službe oba organa uživala su zijamete čija je vrijednost u razna vremena bila različita.

Prema računu Šometa da Fosea, bosanski timar-defterdar je u njegovo vrijeme (1807) mogao da ima 50.000 groša prihoda. "Stalna plata mu je u tome što on drži više spahiluka koji nose šest hiljada groša i deset od sto od one sume koja se daje Carigradu kada se dobije berat ili uvodi u posjed za svaki spahiluk.

Kada je defter-ćehaja bio unaprijeđen, postao je hazine-defterdar, a timar-defterdar - defterdar-ćehaja. Nadređeni organ pokrajinskog timar-defterdara bio je glavni timar-defterdar u Carigradu, a pokrajinskog defter-ćehaje - carigradski defter-ćehaja. Njihov odnos prema pokrajinskom hazine-defterdaru nije dovoljno jasan.

Ako je neko želio da dobije neki upražnjen timar ili zijamet, trebalo je da se obrati pokrajinskom timar-defterdaru, odnosno defter-ćehaji s molbom na koju je ovaj stavljao svoju klauzulu o pravnom statusu toga lena i da prosljedi molbu beglerbegu, odnosno Porti, u carsku defterhanu, već prema tome koji je organ bio nadležan za podjelu dotičnog timara. Kad bi timar dodijelio beglerbeg, moralo se javiti u Carigrad da se i tamo zavede. Bez znanja i odobrenja pokrajinskog timar-defterdara nije bilo moguće vršiti nikakve transakcije s timarima. Jednom riječju, bez znanja pokrajinskog timar-defterdara nije se mogao voditi nikakav postupak u vezi sa pravnim promjenama na timarima. Bez njegovog odobrenja i znanja, nije se moglo ući u posjed ni tzv. gedik-timara, čiji su iznosi bili nepromjenljivi, koji su bili vezani za određene službe i bili nasljedni u porodici (kapetani, dizdari, posade, svećenici, knezovi). Kada bi postao upražnjen jedan od te vrste timara, moralo se obratiti timar-defterdaru da uputi prijedlog Porti za uvođenje nasljednika u posjed, jer ni beglerbeg, pa prema tome ni pokrajinski timar-defterdar, nije mogao da ta pitanja rješava u okviru svoje nadležnosti, nego je samo imao pravo da to predlaže Porti. U slučaju da se pojavi više

kandidata na jedan timar, pravo na uživanje timara dobivalo je uvijek ono lice koje je predložio timar-defterdar.

Timar-defterdar se katkada javlja i kao šef uprave ne samo timara nego i carskih hasova koje je davao u zakup. On je pobirao prihode sa upražnjenih timara koji su u tim slučajevima pripadali državi.

Ista prava i dužnosti koja je timar-defterdar imao u odnosu na timare imao je defter-ćehaja u odnosu na zijamete. Obje ustanove ukinute su zajedno sa likvidacijom spahijske vojske 1839. godine.

DEFTER EMIN - doslovno znači povjerenik deftera, a kao tehnički termin i zvanje u Osmanskoj imperiji ta složenica je označavala šefa centralne ili pokrajinske arhive (defterhane ili registrature). On je čuvao sve deftere pokrajinske defterhane, kao i ostale registre u koje su unošena sva akta, zvanična korespondencija begler-bega, pokrajinskog divana i svih njegovih ureda u vezi sa spahijskim posjedima. To je bio vrlo važan i povjerljiv organ pokrajinskog divana.

Turci su posvećivali veliku pažnju ne samo svojim registraturama nego i starim arhivama. Službene knjige i dokumente čuvali su u kesama od platna, a ove u vrećama. Arhive su sređivane po uredima, kronološki i po predmetima. Naročita pažnja obraćala se čuvanju katastarskih deftera i registara koji su uvijek stajali zapečaćeni u sanducima. Te pečate stavljao je sam beglerbeg ili glavni pokrajinski defterdar. Bez njihovog odobrenja nisu se smjeli otvarati. Kada je trebalo izdati neki akt, kao izvod iz deftera, ili ispitati neki slučaj, onda je defter-emin donosio kese sa dosijeom ili defterom koji je otvaran u prisutnosti paše, ili defterdara, pošto bi se prethodno ustanovilo da je pečat ostao netaknut. Poslije upotrebe dokumenta su opet spremljena, propisno zapečaćena i predana defter-eminu da ih pohrani u arhivu. Nijedan defter nije smio ostati ni časa nezapečaćen.

Isto tako postupalo se, uglavnom, i prema ostalim zvaničnim knjigama. Ni jedan ispunjen protokol nije smio ostati nezapečaćen. Kad god je došao novi beglerbeg, u njegovim su uredima uvedeni novi defteri, a raniji pohranjivani u arhivu.

Defter-emin je bio dužan da jedanput ili dvaput mjesečno referiše beglerbegu sve što je uneseno u protokole divana.

Prilikom dolaska novog beglerbega, defter-emin je bio dužan da ga dočeka i da mu izađe u susret zajedno sa ćehajom čauša pokrajinskog divana do granice pašaluka, s najvažnijim spisima, kako bi mu prilikom prve posjete mogao da pruži uvid u akta i dokumenta koja bi beglerbeg mogao da zatraži.

Defter-emina je postavljala Porta obično na prijedlog beglerbega. Za svoju službu defter-emin je uživao timar sa prihodom u vrijednosti od 5.000 akči. Ako ga unaprijede, postaje timar-defterdar.

IV UREĐENJE ILMIJE (VJERSKOG UPRAVNOG APARATA)

1. KARIJERA ILMIJE (NAUČNA TEOLOŠKO-PRAVNA KARIJERA)

a. Opis i karakteristike

Vjerski upravni aparat - ilmija - u Osmanskoj je državi bila karijera koju su mogli imati svršeniei klasičnih islamskih obrazovnih institucija, medresa. Njihova su područja rada bila sudstvo, pravna ekspertiza, obrazovanje i vjerske službe, ili su pak zauzimali važne položaje u centralnoj upravi obavljajući one poslove koji su se odnosili na njihove naučne oblasti. Pripadnici ove klase bili su muslimani, uglavnom Turci.

Profesija ilmija znala je dobro čuvati svoju tradiciju i dobro štititi nadležnosti i privilegije kojima je raspolagala. Kad je riječ o historijskom toku ove profesije, može se govoriti o njena četiri perioda od kojih svaki ima svoje karakteristike. To su period formiranja, period stabilnosti, period promjena i najzad period opadanja.

Za prvi se period može reći da je trajao do osvajanja Istanbula. To je vrijeme kad se ova profesija uspješno razvijala. Kako je svoje osnovne pojmove i elemente preuzela od tursko-islamskog svijeta, ilmija u ovo prvo doba svoga postojanja još uvijek nije imala izražen osmanski karakter.

Period stabilnosti u historijskom razvoju ilmije kod Osmanlija obuhvata vrijeme od sredine 15. do početka 17. stoljeća. U tim je godinama vladalo stabilno poimanje ove profesije, u području obrazovanja utvrđeno je stepenovanje, i jasno su bile određene dužnosti, kompetencije i odgovornosti učenjaka što su zauzimali mjesto u vjerskom upravnom aparatu. Od 16. stoljeća profesija ilmija podijelila se

u tri odvojene formacije sa nazivima ilmija, sejfija i kalemija. Prva od njih, ilmija, uzela je u svoju nadležnost svu brigu oko obrazovanja i pravosuđa. Ovakvo je stanje potrajalo otprilike do sredine 19. stoljeća. No glavna je karakteristika ovoga stabilnog perioda to što se konkretna, konstruktivna i stalna prisutnost uleme osjećala na svakom nivou u državi i u društvu.

Sedamnaesto stoljeće bilo je dosta teško za učenjake i uopće za cijelu organizaciju ilmije. Bilo je to naime vrijeme kad su i učenjaci i ilmija kao profesija silom uvučeni u politiku. Ovakav je razvoj događaja u velikoj mjeri bio podstaknut stanjem u državi koje nije neposredno zavisilo od učenjaka. Tako je najveći povod uvođenju učenjaka u politiku bila promjena u osmanskoj tradiciji vladanja. Bilo je to vrijeme kad su, počev od Ahmeda I, na prijestolje jedan za drugim dolazili dječaci. Upravljanje državom je naime prešlo u ruke vojne klase, utjecajnih grupacija u saraju i, naravno, učenjaka. U borbi za bolju poziciju u vlasti prve su dvije strane nastojale za sebe pridobiti učenjake. Učenjaci su se u takvoj situaciji opredjeljivali za jednu od strana, što je dovelo do cijepanja unutar njihovih redova. Uključivanje u političke borbe s jedne je strane učenjake sasvim udaljavalo od nauke, a s druge strane oduzimalo im je snagu utjecaja.

Kad su se u 18. stoljeću počele uvoditi promjene u različitim područjima, pripadnici ilmije su ovaj proces podržavali, čak su nekada inicirali reforme. U to su vrijeme oni preuzeli veliku odgovornost u sređivanju prilika u državi. Od 19. stoljeća je uključivanje pripadnika ilmije u državne poslove bilo u stalnome opadanju.

Svi izvori iz kojih se mogu pratiti ove promjene u osmanskoj profesiji ilmije u osnovi se dijele na dvije vrste, na arhivske i nearhivske. Među arhivskim izvorima na prvo mjesto dolaze takozvane ruzname. Najstarije ruzname potječu iz 16. stoljeća. U ovim defterima što su ih vodili kazaskeri - osobe u čijoj su se nadležnosti nalazili upravljanje i nadzor organizacije ilmije - iz dana u dan su se bilježili različiti podaci o pripadnicima ove profesije, o njihovome obrazovanju, o postavljanju na neku dužnost, o smjenjivanju s dužnosti, o unapređenju, o mjestima gdje se nalaze na službi, o promjeni službe i slično. Poznato je da ruzname predstavljaju izvor za biografska djela koja su se kas-

300

nije pisala. Danas se ruzname čuvaju uglavnom u Istanbulu u Arhivu šerijatskih sidžila (Ser'iyye Sicilleri Arhivi) i u biblioteci Nuruosmanije (Nuruosmaniye Kutuphanesi).¹⁸⁶ Samo, nisu sačuvane kao kompletna serija, mnoge ruzname nedostaju. Dosta se podataka o

načinu rada ilmije može naći u vakfijama (poveljama o zadužbinama) i u kanun-namama. Osim toga, postoji veliki broj zakona koji se odnose na organizaciju ilmije i njene pripadnike. Djela koja su poznata pod nazivom *Ilmiye Defterleri* ili *Tarik Defterleri* i kojima bi pravo mjesto bilo u arhivima a na njih se često nailazi u bibliotekama daju dosta podataka o učenjacima koji su u različitim periodima Osmanske države zauzimali mjesto u državnoj organizaciji. Najstariji primjerci ove vrste deftera potječu tek iz 18. stoljeća.¹⁸⁷ Za upoznavanje rada nakibulešrafa koji možda nisu bili izrazito aktivni u područjima djelovanja ilmije ali su zauzimali važno mjesto u protokolu, prvorazredan su izvor defteri koji se na njih odnose.¹⁸⁸

Vakfije i kanun-name su također dvije vrste vrijednih službenih izvora. Muhasebe-defteri koji se odnose na vakufe medresa i na njihov rad, najvažniji su izvori za upoznavanje statusa medresa i načina njihovoga rada. Kanun-name, koje nisu sakupljene na određenim mjestima nego ih nalazimo u brojnim arhivima i bibliotekama, također sadrže dosta vrijednih podataka o načinu rada i o nedostacima u organizaciji ilmije.

Na različitim se mjestima u arhivima mogu naći pojedinačni dokumenti sa podacima o imenovanju u službu pripadnika ilmije, o njihovom smjenjivanju, o pritužbama koje su se protiv njih podnosile, o

6 Cahid Baltacı, "Kadiasker Ruznamcelerinin Tarihi ve Kulturel Ehemmiyeti", *Islam Medeniyeti Mecmuasi*, IV, broj 1, (Istanbul 1979), str. 55-100. Ismail Erün-sal, "Nuruosmaniye Kutuphanesi'nde Bulunan Bazı Kazasker Ruznamceleri", *Islam Medeniyeti Mecmuasi*, IV, broj 3, (Istanbul 1980), str. 3-15.

7 O nekim primjercima vidjeti: Univerzitetska biblioteka (Universite Ktp.) TY, nr. 855, 2560, 3522, 8874, 8879, 8880, 8881, 8883.

8 Ovi se defteri čuvaju u Istanbul Ser'iyye Sicilleri Arsivi. Samo, nisu svi sačuvani. Nedostaju defteri za dosta veliki broj godina.

uobičajenim i posebnim dužnostima koje su preuzimali, o različitim pitanjima koja su oni rješavali.

Najvredniji nearhivski izvori o organizaciji ilmije svakako su biografska djela, ona koja se u historiji literature nazivaju šekaik i zejl. Djela ovoga karaktera počela su se pisati tek 250 godina nakon osnivanja Osmanske države. Prvo poznato takvo djelo napisao je na arapskom jeziku Taškoprizade Ahmed-efendi (u. 1561) pod naslovom *Eš-Šekaikun-Numaniyye fi ulemai'd-Devleti'l-Osmaniyye* (1300-1560).¹⁸⁹ U djelu su srazmjerno malobrojni biografski podaci koji se odnose na rani osmanski period, ali je znatno više onih za period nakon osvajanja Istanbula. Prvi je zejl (dodatak) na ovo Taškoprizadeovo djelo, inače omiljeno i mnogo korišteno, napisao Nev'izade Atai pod naslovom *Hadaiku'l-haka'ik fi tekmeleti'š-Šekaik* (1561-1634). Kasnije je Uššakizade Ibrahim Hasib-efendi napisao *Uššakizade Zeyli*¹⁹⁰. Šejhi Mehmed-efendi (u. 1732-1733) je ovaj zejl smatrao nepotpunim, pa je napisao svoj pod naslovom *Vekayiu'l-fuzala* (1633-1730) s tim što je on nastavio od godine s kojom je Atai završio. Najzad je Findiklili Ismet-efendi (u. 1904) napisao zejl *Hadaikuš-Šekaik fi tekmeleti ehli'l-hakaik*, no ovo je posljednje djelo izgorjelo u požaru na Findikliju (Findikli) pa je sačuvan samo njegov manji dio.¹⁹¹

U ovim djelima po jednu cjelinu predstavljaju godine vladanja jednoga sultana, tako da su sva podijeljena prema sultanima. Najprije se daju biografski podaci za učenjake dotičnoga vremena pa onda za šejhove. Kao izvori za ova djela služile su ruzname kazaskera i podaci u arhivskim dokumentima. Pored ovih službenih dokumenata pisci su kao izvor uzimali i usmena predanja. Kako su oni sami bili iz reda ilmije, u svojim su djelima mjestimično bilježili zanimljiva zapažanja o ovoj profesiji. Posebno zejlovi Ataija i Šejhija, osim bogatih biografskih podataka, sadrže i bilješke vrlo vrijedne za upoznavanje historije osmanske ilmije i njenoga načina rada, zatim podatke o plaćama pripadnika ilmije, o stupnjevanju obrazovanja u medresama, o knji-

189 Istanbul 1985., (priređio A. S. Furat).

190 Uššakizade (pripremio H. J. Kissling), Munih 1965.

191 Šekaik-iNumaniye ve Zeyilleri, I-V, Istanbul 1989, (priređio Abdiilkadir Ozcan).

gama koje su se čitale, o rivalstvu među učenjacima, o nedostacima u organizaciji ilmije, o sporosti i neefikasnosti birokracije. Djela koja imaju karakter šekaika poslužila su kao izvor za pjesničke tezkire i za poglavlja o biografijama koja se mogu naći u osmanskim hronikama. Postoje i takva djela koja daju ukupne biografije onih pripadnika ilmije koji su dostigli određenu karijeru. Tako se u djelu *Devhatu'l-mešayihi* Rifat-efendije¹⁹² kao i u *Ilmiye Salnamesi*¹⁹³ mogu naći životne priče šejhulislama sa primjercima fetvi koje su oni izdavali. Osim toga, biografije nakibulešrafa opisane su u djelima *Riyazu'n-nukeba* i *Devhatu'n-nukeba*.¹⁹⁴

Osmanske su hronike vrlo važan izvor za upoznavanje organizacije ilmije. Ovdje se govori o naimenovanjima, o radu učenjaka iz reda ilmije, o nedostacima ove profesije i slično. Organizacija osmanske ilmije i njen rad bili su predmet istraživanja mnogih domaćih i stranih historičara koji su o temama iz ovoga područja napisali i objavili veliki broj članaka i djela.

b. Osnivanje ilmije kao profesije

Osmanska država koja se na historijskoj sceni pojavila kao krajiški bejluk, u nauci je i obrazovanju, kao i u drugim područjima, preuzela tradiciju ranijih tursko-islamskih država. U osmanskoj je naučnoj tradiciji svakako određenoga utjecaja imao stari kulturni život Srednje Azije, no njegove je elemente dosta teško pouzdano utvrditi,¹⁹⁵ dok su oni preuzeti iz islamske tradicije sasvim jasno vidljivi.

¹⁹² Istanbul (faksimil, Istanbul 1978).

¹⁹³ Istanbul 1334.

Ahmed Nazif je u *Riyazu'n-nukeba* (Siileymaniye Ktp. Esad Efendi, nr. 2275 i 2276) dao biografije 56 nakibulešrafa. Kasnije je Ahmed Rifat ovima dodao još 6 biografija, pa njegovo djelo *Devhatu'n-nukeba* (Istanbul 1283,64 strane) sadrži ukupno biografije 62 nakibulešrafa. Šahabettin Tekindag, "Medrese Donemi", Cumhuriyetin 50. Yilinda Istanbul Universitesi, Istanbul 1973, str. 3-4.

Utjecaj islamske tradicije na osmansku može se analizirati u dva nivoa: kao pristup i kao primjena. Pristup se očituje kao nastavak već postojeće, ustaljene islamske tradicije. U Kur'anu i u Poslanikovim hadisima na mnogo se mjesta pohvaljuju i podstiču nauka i izučavanje. Poslanik islama jasno je pokazivao i riječima i djelom koliko važnost daje znanju. Ovakav se odnos prema nauci njegovao i u kasnijim islamskim državama, iako se može vidjeti da praksa nije uvijek bila usklađena sa shvaćanjem. I stanje nauke u Osmanskoj državi treba posmatrati iz ugla islamskoga odnosa prema znanju i nauci. Tako je početkom 16. stoljeća Ibn Kemal (u. 1534) kao pripadnik profesije sefije prešao u Umiju, a razlog zbog kojega je to učinio zanimljiv je za razumijevanje odnosa osmanskog društva prema učenjacima. Ibn Kemal je bio niži oficir kod vezira Čandarlija Ibrahim-paše. Kad se 1492. godine vojska nalazila u Sremskoj ravnici, paša je sazvaio sjednicu kojoj je sam predsjedavao. Jedan je mula ušao u vrijeme sjednice, prošao je pored svih državnika i sjeo odmah uz velikog vezira. Ibn Kemal je s divljenjem gledao u mladoga mulu kojemu je pripalo mjesto važnije od onoga na kojem je sjedio Evrenosoglu Ali-bej, junak čija je slava u pjesmama opjevana. Kad je Ibn Kemal upitao ko je ovaj mula, rekli su mu da je to Mula Lutfi, muderis u Sremu. Kad je upitao zašto mu se ukazuje tolika čast, dobio je odgovor koji glasi *rutbetul-ilmî 'ale'r-ruteb*¹⁹⁶. Ibn Kemal se zamislio: koliko god da bude uspješan vojnik teško će dostići slavu koju ima Evrenosoglu Ali-bej, ali ako bude učio i bavio se naukom, moći će dostići nivo Mule Lutfija koji je prestigao i Evrenosoglu. Tako je odlučio da iz profesije sefije pređe u Umiju.¹⁹⁷ Još je mnogo primjera sličnih ovome po kojima se može procijeniti odnos osmanskoga društva prema nauci i prema učenjacima. Pripadnici ilmije su sve do početka 17. stoljeća imali važno mjesto u svim slojevima društva, i to zahvaljujući znanju koje su posjedovali i svojim ličnim sposobnostima. U narednim su se stoljećima slabosti obrazovnog sistema negativno odrazile na njihovo znanje. Osim toga, ukupan je razvoj zbivanja u Carstvu uvukao u politiku stalež uleme.

Učenjačka je titula iznad svake druge titule.

I. Mecdi, Šakaik Tercumesi, str. 381.

304

Sve je ovo imalo za posljedicu da učenjaci izgube uvažavanje koje su ranije uživali.

O životu i vladavini Osmana Gazija znamo tek malo, uglavnom iz izvora koji sadrže dosta elemenata predanja. Stoga je teško utvrditi stanje i razvoj nauke u ovome ranom osmanskome periodu.¹⁹⁸ No zna se da je Osman Gazi pridavao značaj znanju i da se savjetovao sa učenjacima i šejhovima iz svoga kruga. Tako Osman Gazi u svojoj oporuci preporučuje sinu Orhanu da se savjetuje sa učenim ljudima.¹⁹⁹

Naučni život u doba Orhana Gazija može se pratiti sa više pouzdanosti. Tako se zna da su se u novoosvojenim mjestima postavljale kadije. Glavni je kadija bio onaj u Bursi. Prva je osmanska medresa otvorena u Izniku (Nikeji) 1330. godine. Za muderisa na ovoj medresi imenovan je Davud-i Kajseri (u. 1350), najpoznatiji učenjak tog vremena.²⁰⁰ U vrijeme vladavine Murada I i Bajezida Jildirima otvorene su nove medrese i uspostavljene su nove institucije obrazovanja i pravosuđa. Godine 1362. ustanovljena je institucija kazaskera i uvedena je praksa da se za sudske postupke naplaćuje određena suma novca.²⁰¹ Koliko je važno ukazati na ove promjene koje je uvodila država, isto je toliko bitno istaknuti da je na ovaj način naučni život postavljen na čvrstu osnovu i da je ovo značilo početak jedne tradicije. U ovome su pak svakako veliku ulogu imali prvi osmanski sultani. S obzirom na njihovu poziciju, razumljivo je da su dobivali dobro vojno obrazova-

8 O naučnom životu u ranom dobu Osmanske države vidjeti: Arif Bey, "Devlet-i Osmaniye'nin Teessisi ve Takarruru Devrinde Ilim ve Ulema" Darulfunun Edebiyat Fakultesi Mecmuasi, broj 2, Istanbul 1332), str. 137-144.

O oporuci Osmana Gazija vidjeti: Aydin Taneri, Osmanli Devleti'nin Kurulus Doneminde Hukumdarhk Kurumunun Gelişmesi ve Saray Hayati Teşkilati, Ankara 1978, str. 269.

0 O životu i djelima ovoga poznatog učenjaka i prvog muderisa kod Osmanlija vidjeti: Mehmet Bavraktar, Kayserili Davut, Ankara 1988.

1 O iznosu ove sume u različitim periodima vidjeti: İnalcık, "Adaletnameler", TTK-Belgeler, II/3-4, (Ankara 1967), str. 78.

305

nje, no oni su nauci i učenjacima pridavali veliku važnost i davali su konkretan doprinos razvoju nauke.²⁰²

U rano osmansko doba vladari su na više načina pokazivali da cijene znanje učenjaka. U prvom redu, oni su se savjetovali sa učenim ljudima. Tražili su mišljenje učenjaka gotovo o

svakom predmetu i tek su nakon toga donosili odluke. Ova praksa može se nazvati održavanjem jedne vrste nezvaničnih savjetodavnih vijeća. S druge strane, poštovanje prema učenjacima pokazivalo se i na taj način što su se oni uzimali u Divan kao veziri, veliki veziri, kazaskeri, defterdari, nišandžije²⁰³ ili su se postavljali na druge važne položaje u centralnoj birokraciji.

Kad se govori o naučnom životu u ranom osmanskome periodu, svakako treba ukazati na veliki doprinos koji je području osmanske nauke dala porodica Candarli. Porodica Candarli je do osvajanja Istanbula tokom jednoga i po stoljeća bila neposredno uz vladajuću porodicu, Osmanlije, kako u području nauke tako i u upravnim poslovima. Gotovo su svi članovi ove porodice stekli obrazovanje u medresama. Nalazili su se na najvišim položajima u državi kao kadije, kazaskeri, veziri i veliki veziri, doprinijeli su idejno i konkretno osnivanju vojnih, naučnih i upravnih ustanova. Utjecaj i moć u državi porodice Candarli, koja je bila prva vezirska i prva u profesiji ilmije kod Osmanlija, opadali su nakon udarca koji im je nanio sultan Fatih.²⁸⁴

Aktivnom naučnom i kulturnom životu u ranom osmanskome periodu u velikoj su mjeri doprinijela putovanja u svrhu učenja koja su se odvijala i u pravcu osmanske zemlje i iz nje. U islamskoj tradiciji važno mjesto ima putovanje u cilju sticanja znanja i podučavanja. Zapravo, u Poslanikovom se hadisu preporučuje traženje i davanje

02 O naučnom životu u rano osmansko doba i o prvim osmanskim medresama u gradovima, o njihovom osnivanju i muderisima vidjeti: Mustafa Bilge, *Ilk Osmanli Medreseleri*, Istanbul 1984.

13 "I položaj nišandžije je onaj na koji mogu doći muderisi iz medresa Dahil i Sahn." Fatih Kanunnamesi, str. 34.

4 O članovima ove porodice i o položajima na kojima su se nalazili vidjeti: Uzuncanli, *Candarx Vezir Ailesi*, Ankara 1974.

znanja.²⁰⁵ U srednjem vijeku kad je islam živio svoju renesansu, u vrijeme kad je putovanje iz jednoga mjesta u drugo trajalo danima, u islamskom svijetu se često putovalo; i muderisi i učenici odlazili su u velike naučne centre radi podučavanja i radi sticanja znanja.

Još su u Osmanskom bejliku učenici koji dostignu određeni stupanj obrazovanja na prijedlog svojih učitelja odlazili u neki od naučnih centara tog vremena, u Kairo, Samarkand, Buharu, Bagdad, gdje su širili svoja znanja i potom se vraćali kao dobri poznavaoци islamske vjere, kulture i civilizacije. Učitelji koji su iz ovih centara dolazili u osmansku zemlju radi podučavanja, kao i učenjaci koji su se vraćali u svoju domovinu pošto su u ovim centrima unaprijedili svoju nauku, znali su u kojem se od njih najbolje može izučiti neka naučna oblast, pa su mogli savjetovati svoje učenike prilikom njihovoga odlaska.

Ova su akademska putovanja imala još jednu dimenziju. Osmanski su sultani pozivali u svoju zemlju učenjake iz poznatih naučnih centara. Neki su od njih zauvijek ostajali u osmanskoj zemlji, neki su pak boravili kraće ili duže vrijeme. Koliko je ova praksa bila prisutna pokazuje to što su u osmanskim medresama u rano doba muderisi bili učenjaci koji su ovamo došli iz različitih dijelova islamskog svijeta, Arapi, Iranci, Turci iz anadolskih bejluka i drugi.

U ovome je pogledu posebno važan period vladavine sultana Murada II. U to doba osnovana je institucija šejhulislama (1425), u velikim gradovima kao što su Edirne i Bursa otvorene su medrese, naučni život je znatno uznapredovao. Unapređenje naučnog i kulturnog života u ovome periodu značilo je neku vrstu pripremanja za velika osvajanja. Veliki je broj učenjaka tog vremena došao iz drugih krajeva u Osmansku državu, poput učenika i sljedbenika uglednih znalaca u islamskom svijetu kao što su bili Sadeddin Taftazani (u. 791/1389) i Sejjid Šerif Džurdžani (u. 816/1413). Ovi su učenjaci doprinijeli ra-

5 "Onaj ko ode na put radi sticanja znanja, on je na Božijem putu sve do povratka kući".
"Onoga ko krene iz kuće s namjerom da traži znanje i nauku melec zaklanjaju svojim
krilima". Ramusu'l-ehadis, Istanbul 1982, str. 389 i 419.

307

zvijanju naučnih tokova i filozofskog mišljenja u različitim dijelovima Osmanske države.²⁰⁶ Doba sultana Fatiha predstavlja prekretnicu ne samo u pogledu organizacije nego i u pogledu shvatanja. U njegovoj poznatoj kanun-nami o organizaciji po prvi put se donose odluke koje se odnose na učenjake i klasu ilmije. Ovdje se po prvi put spominju tri profesionalne

formacije - ilmija, sejfija i kalemija - i jasno se počinje određivati vrsta i stupanj obrazovanja koje mladi čovjek treba imati za svaku od ovih formacija, kao i područja u kojima može obavljati službu sa određenim obrazovanjem.

Fatihova ličnost, njegovi stavovi i, uostalom, cijeli period njegove vladavine važni su za naučni život u Osmanskoj državi koliko i za druga područja. Poznato je da je Fatih naučio arapski, perzijski i neke balkanske jezike dok je kao princ boravio u saraju u Manisi. Fatihov odnos prema učiteljima i njegove debate s njima, a osobito to što je u jednoj situaciji priznao Muli Guraniju da je on u pravu, često se spominju kad se želi istaknuti kakav treba biti odnos između učitelja i učenika. Fatih se posebno zanimao za vjerske i filozofske teme, pa je priređivao diskusije učenjaka. Najbolji primjer ovakve diskusije je jedna, također održana na Fatihov prijedlog, na kojoj su dvije grupe učenjaka nekoliko dana raspravljale o djelima *Tehafut* Gazalija (u. 1111.) i Ibn Rušda (u. 1199). Pobijedio je stav da je Gazali dosljedniji, pa je nakon toga napisano i treće djelo *Tehafut*.²⁰⁷ U Fatihovo su se vrijeme i medrese razvijale u ovome pravcu, u nastavni je program uvedena i filozofija kao poseban predmet. Međutim, poznato je da je kasnije, nažalost, filozofija postupno isključena iz medresa. Ovo je unazadilo obrazovanje u ovim ustanovama što je Katib Čelebi kritikovao. U Fatihovo doba ne samo da su unaprijeđeni kvalitet i stupanj

6 H. Inalcik, "Murad II." IA, VIII, str. 613-614.

7 Mubahat Tiirker, *Uč Tehafut Bakimindan Felsefe ve Din Munasebeti*, Ankara 1956.

308

obrazovanja nego se naglo povećavao i broj obrazovnih i kulturnih institucija.²⁰⁸

Bajeziid II je još kao princ u Amasiji na svome dvoru obrazovao kulturni krug koji su činili poznati učenjaci i pjesnici tog vremena. Kasnije je ovu odabranu grupu doveo u Istanbul.

Bajeziid II je svoju naklonost prema nauci konkretno pokazao tako što je najprije u Amasiji, zatim u Edirni i u Istanbulu sagradio po jedan kompleks sa svim kulturnim i naučnim sadržajima. Nakon kratkotrajne vladavine sultana Selima I koja je uglavnom protekla u ratovima i novim osvajanjima, nastupila je era sultana Sulejmana kad je naučni život dostigao svoj najviši stupanj, posebno u pogledu organizacije i konkretnih mogućnosti.²⁰⁹

c. Privilegije koje su se priznavale ovoj profesiji

Profesija ilmije je u Osmanskoj državi pripadala upravnoj klasi koja je, inače, uživala određene privilegije. U toj je upravnoj klasi ilmija imala još šire privilegije od drugih profesija. Privilegije su podrazumijevale olakšice u pogledu poreza i kažnjavanja, te posebne povlastice za članove porodice pripadnika ilmije. Tako je cijela upravna klasa bila oslobođena nekih poreza, a za stalež uleme te su granice bile još šire. Isto tako, pripadnici upravne klase mogli su biti kažnjavani najstrožijim kaznama uključujući i smrtnu, a za pripadnike ilmije najteža je kazna mogla biti smjenjivanje s dužnosti ili prognanstvo.²¹⁰ Istina, u osmanskoj su historiji u 17. stoljeću osuđeni na smrt trojica šejhulislama, Ahizade Husejin-efendi (u. 1634), Hodžazade Mesud-efendi (u. 1656) i Sejjid Fejzullah-efendi (u. 1703) i osim njih još ne-

8 Naučni život i obrazovno-kulturne institucije iz doba sultana Fatiha proučio je Siuhejl Unver. Vidjeti: Suhejl Unver, *Fatih Kulliyesi ve Zamara Ilim Hayati*, Istanbul 1946.

9 Detaljnije o ovome vidjeti: M. Ipşirli, "Scholarship and Intellectual Life in the Reign of Suleyman the Magnificent", *The Ottoman Empire in the Reign of Siiley-man the Magnificent*, II, Istanbul 1988, str. 15-58.

0 Opširnije o ovome vidjeti: Ahmed Mumcu, *Osmanli Imparatorlugu'nda Siyase-ten Katl*, Ankara 1963, str. 70, 125-131.

v

309

koliko kadija, ali to je samo nekoliko pojedinačnih slučajeva. S druge pak strane, privilegije koje je prvi put dao Murad II porodici Mule Fenarija kasnije su prenesene na porodice svih pripadnika profesije ilmije, pa čak i na porodice učenjaka koji nisu bili uključeni u ilmiju, a to je tokom vremena umjesto pozitivnih imalo više negativnih posljedica za samu profesiju; unazadilo ju je i zaustavilo njen razvoj. Pored ovih privilegija koje su imale praktični karakter, možda je najznačajnija da su pripadnici ilmije uživali veliko poštovanje u društvu. Kasnije će biti riječi o tome kako su učenjaci pogrešno koristili ove široke privilegije priznate samo klasi ilmije.

d. Porodice ilmije

Kako se u islamskoj vjeri i islamskom društvu velika vrijednost daje nauci i učenjacima, u staležu uleme tradicija je bila da sin nastavi očevu profesiju. Tako su tokom vremena cijele porodice zauzimale mjesto u profesiji ilmije i postale poznate kao obitelji učenjaka. Takvih je porodica bilo u muslimansko-arapskim državama - kod Omajada, Abasida i Fatimida, i u muslimansko-turskim državama - kod Karahanida, Anadoljskih Seldžuka i u anadoljskim bejlucima. Kod Osmanlija su porodice učenjaka imale poseban status zahvaljujući posebnim privilegijama koje im je Osmanska država dala. Tokom vremena među njima su se uspostavljale i rodbinske veze, i na taj je način takoreći spletena mreža u profesiji ilmije. Prve privilegije porodicama uleme počele su sa pravom koje je Murad II priznao djeci Mule Fenarija (u. 1431), a ono je glasilo da se sinovi i unuci Mule Fenarije postavljaju na položaj muderisa sa plaćom od četrdeset akči.²¹¹ Kasnije su ove privilegije, u još širem obimu, priznate i porodicama drugih pripadnika ilmije.

Ako bi se mogao iznijeti neki uopćen sud, onda bi se reklo da je prenošenje profesije sa oca na sina i stvaranje porodica učenjaka imalo i dobrih i loših strana. Dobre strane su što je čovjek koji vodi akademski život od ranoga djetinjstva mogao odrastati u krugu uče-

211 Atai, str. 32 i odavde preuzeto u: Uzunçarşılı, *Ilmiye Teşkilatı*, str. 71 -72.

nih ljudi, što je mnoge predmete savladavao još u mladosti od oca i njegovih prijatelja, i posebno što je nasljeđivao biblioteku u doba kad je nabavljanje knjiga zahtijevalo i materijalnu moć i moralnu sposobnost. Međutim, ne može se ničim opravdati to što su ove osobe uživale određene privilegije već samim tim što su potjecale iz porodice učenjaka. Umjesto da mlad čovjek koji je odabrao profesiju svoga roditelja, s obzirom na mogućnosti kojima raspolaže, napreduje stepen više u odnosu na njega i da na taj način doprinese razvoju same profesije, mladi su napredovali na osnovu privilegija koje su uživali na račun roditelja čak i onda kada napredovanje nisu zaslužili svojim radom. Ovo je pak profesiju ilmije unazadilo.

Dvadesetak je porodica u različitim periodima prilično lahko dolazilo do određenih položaja u profesiji ilmije uživajući ugled i utjecaj u državi. Osim toga, rodbinske veze među ovim porodicama doprinosile su njihovoj moći i jačanju utjecaja. Osoba koja nije pripadala ovoj mreži a željela je stupiti u organizaciju ilmije morala je veoma mnogo raditi i dokazivati svoje znanje i sposobnost.

Najpoznatije porodice u profesiji ilmije bile su: Čandarli (Candarlılar), Fenarizade (Fenarizadeler), Čivizade (Civizadeler), Ebussu-udzade (Ebussuudzadeler), Muejjedzade (Mueyyedzadeler), Taškop-ruluzade (Taskopruluzadeler), Bostanzade (Bostanzadeler), Hodža Sadeddinzade (Hoca Sadeddinzadeler), Kinalizade (Kinalizadeler), Zekerijjazade (Zekeriyjazadeler), Pašmakčizade (Pasmakcizadeler), Durrizade (Durrizadeler), Arapzade (Arapzadeler), Fejzullahzade (Feyzullahzadeler), Ebu Ishakzade (Ebu ishakzadeler), Ivazpašazade (Ivazpasazadeler). Neke od ovih porodica ostale su u istoj profesiji do pada Osmanske države.

311

2. SISTEM MULAZEMET (MULAZEMET)

a. Opće karakteristike

Organizacija osmanske ilmije temeljila se na takozvanom sistemu mulazemet. Ovaj je izraz iz arapskog jezika; to je infinitiv od korijena le-ze-me i njegovo je osnovno značenje "vezati se za neku osobu ili za neko mjesto, biti stalan u nekome poslu". U profesiji ilmije termin mulazemet ima dva značenja. Prvo: označava onaj period koji prolazi od vremena kad jedna osoba završi obrazovanje u medresi do vremena kad se prvi put uzme u službu muderisa ili kadije. Drugo: označava vrijeme privremenoga mirovanja koje jedan muderis ili kadija provodi od isteka uredovanja na jednome mjestu do imenovanja na drugo mjesto.

b. Primjena

Kako je u prvo vrijeme bilo malo svršenika medresa, u praksi nije ni postojalo vrijeme čekanja službe. Ali, kad je broj svršenika postao veći nego što su bile stvarne potrebe, na službu se moralo čekati. Tako se, posebno od 16. stoljeća, javila potreba za sistemom koji je poznat pod nazivom mulazemet. Ovaj je sistem imao određena pravila, no sve dok je broj kandidata bio ograničen, nije se osjećala potreba da se ona potpuno ispoštuju. Sredinom 16. stoljeća naglo je porastao broj svršenika medresa. Godine 1540. oni su se potužili sultanu

Sulejmanu da im se nanosi nepravda, pa je sultan zadužio tadašnjeg kazaskera Rumelije Ebusuud-efendiju da ovo vrlo važno pitanje riješi i da uvede red. Ebusuud-efendi je utvrdio sistem: odredio je njegove temeljne principe i pravilo koliko svaki učenjak treba uzeti svršenika medrese (mulazima) kao svojih saradnika, što je zavisilo od vrste službe koju obnaša, i kojim će se povodom saradnici uzimati. Sultan Sulejman je zahtijevao da se ovaj novi poredak strogo poštuje.²¹² I sultani poslije

12 Atai, str. 184. i odavde preuzeto u: Uzuncarsih, ilmive Teskilati, str. 45.

312

Sulejmana više su puta fermanima naređivali ovlaštenim osobama da poštuju i primjenjuju sistem mulazemet koji je predstavljao temelj profesije ilmije.

Prema ovome sistemu što ga je uredio Ebusuud-efendi određen je kontingent za svakoga mevailiju (mevaili), odnosno za svakoga pripadnika ilmije koji se nalazio na određenom položaju. Tako su šejhulislam, sultanovi učitelji, kazaskeri, nakibulešrafi, kadije u velikim gradovima, muftije u velikim gradovima i muderisi u važnim medresama, u okviru kontingenta koji im je propisan, uzimali svršenike medrese kao mulazime, odnosno kao stažiste u profesiji muderisa ili kadije. Staž se dodjeljivao različitim povodima: u povodu obaveze da se u određenim vremenskim razmacima uzima novi stažista,²¹³ u povodu sultanovog ustoličenja, u povodu naimenovanja jednoga učenjaka na neki važan položaj,²¹⁴ poslije smrti nekoga učenjaka²¹⁵ i slično. Broj mulazima - osoba koje se po prvi put uzimaju u službu - u jednom je naimenovanju mogao biti različit. Prema izvorima iz 16. stoljeća vidi se da se u jednom postupku naimenovanja u službu uzimalo 150 do 200 mulazima.²¹⁶

c. Nedostatnosti sistema i mjere koje su se preduzimale

Za primjenu sistema mulazemet, koji je predstavljao osnovu organizacije ilmije, do 17. stoljeća su odgovorni bili samo kazaskeri. Kasnije je uz kazaskere odgovornost prenesena i na šejhulislame, i to

213 O jednoj ovakvoj listi dodjeljivanja staža iz 1560. godine vidjeti: Kanunname, Siileymaniye Ktp., Asir Efendi, nr. 1004, listovi 70a-b. Tada je primljeno 354 stažista.

214 O listama stažista koje su dali visoki učenjaci što su naimenovani na nove dužnosti u vremenu od 1544. do 1552. godine vidjeti: IŞSA, Rumeli Kadiaskerligi Ruznameleri, nr. 1.

215 O stažerskim mjestima koja su dodijeljena u povodu smrti nekih visokih učenjaka u vremenu od 1600. do 1601. godine vidjeti: IŞSA, Rumeli Kadiaskerligi Ruznameleri, nr. 7, str. 20-44.

216 Opširnije o ovome videti: M. Ipsirli, Osmanli Imparatorlugu'nda Kadtaskerlik Muessesesi (neobjavljena docentska teza), Istanbul 1982, str. 92-120.

313

prema utvrđenoj raspodjeli obaveza. Veliki broj fermana upućenih šejhulislamima i kazaskerima odnosi se na sistem mulazemet. Iz ovoga se može razumjeti da su postajale određene nedosljednosti koje su ometale funkcioniranje sistema i koje se nisu mogle otkloniti uprkos velikim naporima. Nedosljednosti su se najviše ogledale u prisvajanju prava u okviru privilegija koje su se priznavale porodicima učenjaka, u uključivanju protekcijom u stalež uleme onih koji ovamo zapravo nisu pripadali i u nepoštivanju utvrđenih pravila od strane šejhulislama i kazaskera.

Osobe koje su se uzimale u službu kao početnici (mulazimi) upisivale su se u ruznamče-deftere što su ih vodili kazaskeri. U deftere su se upisivala njihova imena, osnovni podaci, kod koga se i kojim povodom uzimaju na staž. Kazaskeri su ove deftere dobro čuvali. U slučaju da se defter izgubi, dotične su osobe morale obezbijediti veliki broj svjedoka i predložiti dokaze da bi dokazali svoj položaj u službi.²¹⁷

Period privremenoga mirovanja koji su muderisi i kadije provodili između dva naimenovanja - pošto istekne predviđeno trajanje (muddet-i orfiyye) jednoga uredovanja do naimenovanja na drugo - naziva se mulazemet. U normalnim je uvjetima jedan kadija ili muderis polovinu svoga profesionalnog života od trideset godina provodio neposredno u uredovanju, a drugu je polovinu provodio u privremenom mirovanju, i to u određenim vremenskim razmacima.

Obično se period mulazemeta - i privremenoga mirovanja i čekanja prvoga stupanja u službu - provodio u Istanbulu, osim ako je mulazim imao posebne razloge zbog kojih nije mogao boraviti u prijestolnici. Mulazimi su naime u tom periodu radili u kancelariji kazaskera. U Istanbulu, koji je bio najveći naučni i kulturni centar islamskog svijeta, mulazim je kroz rad u kancelariji i kroz razgovore i razmjenu mišljenja sa kolegama imao priliku steći nova znanja,

saznavati iskustva kolega koji su dolazili iz raznih dijelova Carstva i tako upoznavati prilike u cijeloj zemlji. Da je svoj profesionalni život provodio na

217 O ovakvoj situaciji vidjeti: M. Ipsirli, "Osmanli ilmiye Teskilatinda Mulazemet Sislemine Onemi ve Rumeli Kadiaskeri Mehmed Efendi Zamamna Ait Mula-zemet Kayitlan" Guney-Dogu Avrupa Araftirmalart Dergisi, broj 10-11, Istanbul 1983, str. 221-131. 314

jednome mjestu, bez sumnje bi sva njegova znanja ostala ograničena samo prilikama u tom dijelu države. Ovaj je sistem bio vrlo koristan u pogledu održavanja ravnoteže u osmanskoj birokraciji i naučnom životu, kao i u pogledu zbližavanja staleža uleme i naroda. No njegova je negativna strana bila to što je ulema u vrijeme mirovanja ostajala bez plaće. U periodu mulazemeta pripadnici ilmije su se izdržavali određenim prihodima koje su redovno dobivali od vakufa i od arpalika koje su uživali.

3. OBRAZOVNI SISTEM

a. Obrazovne institucije i medrese

Općenito govoreći, kod Osmanlija su postajala četiri tipa obrazovanja. Odvijali su se po različitim metodama u okviru kojih su se učili različiti predmeti. Svaki od tih načina obrazovanja imao je svoju namjenu. Vladajuća klasa školovala se u Enderunu, obrazovnoj ustanovi u saraju. Birokrati su obrazovanje sticali u kancelarijama po sistemu učitelj-učenik. U derviškim tekijama obrazovanje se pružalo sufijama. Medrese su bile institucije u kojima su se školovali učenjaci.²¹⁸ Kad se govori o tradicionalnim obrazovnim ustanovama u Osmanskoj državi, najprije na pamet padaju medrese. I drugi su načini obrazovanja, osim medresa, podrazumijevali pohađanje časova, no na njih ipak više treba gledati kao na jednu vrstu kurseva i praktičnoga učenja.

8 Škole po uzoru na one u zapadnim zemljama koje su se u Osmanskoj državi počele otvarati od druge polovine 18. stoljeća, najprije sa ciljem da podmire potrebe vojne klase a kasnije su obuhvatile i druge oblasti, treba posmatrati odvojeno u okviru osmanskog obrazovnog sistema. Historijski tok ovih promjena u području obrazovanja u 18. i 19. stoljeću vidjeti: Ekmeleddin ihsanoglu, "Tanzimat Oncesi ve Tanzimat Donemi Osmanli Bilim ve Egitim Anlayişi", 150. Yilinda Tanzimat, Ankara 1992, str. 335-393. Isti autor, "Osmanli Devletine 19. Yy.'da Bilimin Girişi ve Bilim ve Din İlişkisi Hakkında Bir Degerlendirme Denemesi", Toplum ve Bilim, 29/30 (1985), str. 79-102. Isti autor, "Darulfunun Tarihesine Giriş", Belleten, 54/210, (Ankara 1990), str. 699-738.

315

Prva osmanska medresa je ona u Izniku, otvorena kao skroman početak Orhana Gazija. Otvaranje medresa podsticala je država sistemom vakufa, pa je u srazmjerno kratkom vremenu osnovan veliki broj ovih visokoobrazovnih institucija. Krupan je napredak u području obrazovanja ostvaren kad je sredinom 15. stoljeća Fatih podigao medrese Sahn-i Seman (izgrađene 1463-1471) i kad je stoljeće kasnije sultan Sulejman sagradio medrese Sulejmanija (1550-1557). One su predstavljale najviši stupanj kako svojim obrazovnim programima i bogatstvom biblioteka, tako i materijalnim mogućnostima i, najzad, veležepnim izgledom.

Stupnjevi koji su ustanovljeni u osmanskim medresama prema različitim kriterijama, vrste predmeta i nivo do kojega su se izučavali, te metod koji se primjenjivao predstavljaju najznačajnije teme u historiji turskoga obrazovanja. Kako su one obrađene u poglavlju "Historija osmanske nauke i obrazovanja", ovdje se o njima neće posebno govoriti.

b. Akademska kadra

U medresi se na vrhu akademske hijerarhije nalazio muderis. Riječ muderis dolazi od arapskoga korijena de-re-se a znači "onaj koji drži predavanje".

Muderis je vodio akademske aktivnosti u medresi i bio je potpuno odgovoran za njih. Kod Osmanlija je muderis uživao veliko poštovanje, što je u velikoj mjeri u vezi sa značajem što ga islam daje učitelju - onome ko širi znanje. Prvi muderis kod Osmanlija bio je poznati učenjak Davud-i Kajseri koji je naimenovan u medresu Orhana Gazija u Izniku. U početku se u neke velike medrese postavljalo više od jednoga muderisa, i to prema sunitskim školama

kao što su hanefijska i šafijska, ali su to bili pojedinačni slučajevi. Naimenovanje muderisa, njegovi radni dani, plaća i drugo određivali su se prema odredbama u dokumentu o zadužbini (vakfiji), ali se prilikom sastavljanja dokumenta vodilo računa da on ne sadrži odredbe koje nisu u skladu sa postojećim uobičajenim pravilima. Ovu vrstu kontrole obavljao je kadija prilikom davanja punosnažnosti dokumentu. U gotovo
316

svakom dokumentu o medresi posebno se govori o tome da muderis mora redovno držati nastavu, izuzev u danima odmora.

U prvim su se stoljećima muderisi kod Osmanlija postavljali na neodređeno vrijeme. Ali kasnije, kad je porastao broj medresa i broj svršenika ovih obrazovnih institucija, muderisi su se postavljali u jednu medresu na određeno vrijeme, i to metodom ispita kojemu su pristupali svi kandidati.

Naimenovanje muderisa u početku je bilo u nadležnosti kazaskera. Krajem 16. stoljeća je kompetencija naimenovanja muderisa visokoga ranga prenesena na šejhulislama, a one nižega stupnja i dalje je postavljao kazasker. Kazasker i šejhulislam podnosili su svoj prijedlog velikom veziru koji je putem telhisa ovo prenosio sultanu. Naimenovanje je postajalo konačno sa sultanovim hat-i šerifom (hatt-i šerif). Zatim se naimenovanje (ruus) upisivalo u kancelariji Ruus i nakon ovoga se izdavao berat. Naimenovanja su se davala pojedinačno ili skupno.²¹⁹ Ako je obrazovanje muderisa bilo više od onoga koje je potrebno u medresi gdje je naimenovan ili ako je obavljao više posla no što je predviđeno dokumentom o zadužbini, muderis nije mogao dobiti višu plaću. S druge strane, ako je dobio zaduženja manja od onih koja su naznačena u dokumentu, plaća mu se davala prema poslu koji obavlja a preostali dio novca odlazio je u blagajnu vakufa. Osim redovne plaće muderisi su imali i dodatne prihode od privremenih poslova koji su im se davali ili od arpalika. Obroke su imali u imaretima a nekada im se obezbjeđivalo i mjesto za stanovanje.

c. Ispiti za muderise

Ispiti za položaj muderisa često se spominju u izvorima nakon 16. stoljeća. Kako u ranim stoljećima kandidati, svršenici medresa, nisu bili mnogobrojni, muderisi su odmah dobivali

namještenje, pa nije ni bilo potrebe da se priređuju posebni ispiti. Međutim, kasnije, kad je porastao broj svršenika medresa, na jedno upražnjeno mjesto

219 O nekim skupnim naimenovanjima vidjeti: Selaniki, Tarih, str. 361, 569, 586, 665,724,787,846.
317

muderisa, osobito u poznatim medresama, prijavljivao se veliki broj kandidata. Stoga je uspostavljena institucija ispita. Ispiti su se obično održavali u nekoj velikoj džamiji, većinom u Fatihovoj džamiji, u prisustvu kazaskera Rumelije i Anadolije. Kandidatima se zadavala neka tema koju su imali pripremiti. Nakon toga su kandidati morali održati predavanje (ders) i najuspješniji među njima dobivao je namještenje.²²⁰

Kod Osmanlija je uobičajeno bilo da se kandidat uzima u službu na osnovu referenci i preporuka, kako u profesiju ilmije tako i u druge organizacije. No nekada se ovaj metod zloupotrebljavao, što se može vidjeti po pritužbama koje su stizale u centar i po istragama koje su se potom provodile; umjesto da istakne nečije sposobnosti, metod preporuka koristio se u cilju svrgavanja određenih ljudi.²²¹

Dok se naimenovanje kadija kod Osmanlija odvijalo metodom koji je odredila neposredno centralna uprava, kod naimenovanja muderisa i kod svih odredbi koje se odnose na njegovo službovanje morali su se uzimati u obzir uvjeti naznačeni u vakfiji dotične medrese. Tako se u izvorima nailazi na različite vrste naimenovanja na dužnost muderisa: na neodređeno vrijeme (ber-vech te'bit), unapređenje u službi (terakki), naimenovanje na određeno vrijeme (tevkit ile).²²² Muderisi su zbog svoje profesije bili veoma poštovani u društvu. Njima su se - posebno muderisima u medresama Fatih i Sulejmanija - povjeravala neka privremena ali vrlo važna zaduženja sa širokim nadležnostima, naprimjer, pregled i kontrola vakufa u Istanbulu i u unutrašnjosti zemlje, istraga slučajeva kršenja zakona, istraga o radu službenika u izvršnoj vlasti i u pravosuđu. Ovakva privremena zaduženja određivala su se fermanom koji se izdavao na ime muderisa. U muhime-defterima nailazi se na mnogobrojne odredbe koje se odnose

20 Više primjera ovakvih ispita opisano je u Šekaik Tercumesi Mecdi i u Alat Zeyli a odatle su opisi preneseni u: Uzuncaršili, Hmiye Teskilatt.

21 Mehmet Ipşirli, "Anadolu Kadiaskeri Sinan Efendi Hakkında Yapılan Tahkikat ve Bunun İlmive Teşkilati Bakimından Önemi" Islam Tetkikleri Dergisi, VIII, Istanbul 1984, str. 205-218.

2 O ovome vidjeti: M. Ipşirli, Kadiaskerlik Muessesesi, str. 154-157.

318

na ovakva zaduženja. Za istragu nekoga slučaja moglo se tražiti formiranje komisije u koju su ulazili još sandžakbeg i kadija.

Muderisi u medresama visokoga ranga prisustvovali su važnim ceremonijama i tom su prilikom nosili odjeću propisanu za pripadnike ilmije. Titula muderisa počinjala je obično formulom a'lemul-ulemai'l-mutebahhirin (učenjак među učenjаcima dubokoga znanja i lijepih vrlina).²²³

O radu muderisa mogla se provoditi istraga i muderis je mogao biti smijenjen sa dužnosti u slučaju da nije redovno držao nastavu, da nije bio profesionalno podoban, da se nije slagao sa šejhulislamom, kazaskerom, kadijom i drugim upraviteljima, da nije mogao ostvariti normalan rad sa polaznicima medrese.²²⁴ Do 17. stoljeća je sve ovakve situacije vodio kazasker, a kasnije je sve procedure oko visokih pripadnika ilmije - mevalija - preuzeo šejhulislam.

Muderis je u medresi imao svoga pomoćnika - muida (muid) - koji je radio za nisku plaću od pet akči na dan, a njegov je posao bio da sa polaznicima medrese ponavlja ona predavanja koja mu naloži muderis.

4. SISTEM KADILUKA (ADMINISTRATIVNO-PRAVNIH OBLASTI KADIJA)

a. Organizacija kadiluka

Još u doba Osmanskog bejluка u novoosvojene krajeve imenovao se po jedan kadija koji je bio predstavnik pravosuđa. U osmanskoj je osvajačkoj tradiciji ovaj sistem sasvim prihvaćen, i jedan se kraj sma-

Munšeatus-selatin, 1,11.

O ovakvim slučajevima vidjeti: M. Ipširli, nav. djelo, str. 157-158.

319

trao osvojenim i dovedenim pod osmansku upravu onda kad je imao svoga kadiju i svoga subašu.²²⁵

Osmanska je država u organizaciji kadiluka - administrativno-pravnih oblasti, kao i u drugim institucijama, mnoge elemente preuzela od ranijih turskih i islamskih država, ali je vremenom stvorila svoj sistem unoseći promjene koje su se naznačavale u fermanima i kanun-namama. Osmanska organizacija kadiluka odnosila se na tri regije, na Rumeliju, Anadoliju i Egipat. Kadije i organizacija u Rumeliji bili su podređeni kazaskeru Rumelije a kadije i organizacija u Anadoliji i Egiptu bili su u nadležnosti kazaskera Anadolije. Ova je podjela predstavljala teritorijalnu organizaciju za koju je bila nadležna institucija kazaskera.²²⁶

Iako je Rumelija po površini bila manja od Anadolije i imala manji broj kadiluka, ovoj se oblasti davala veća važnost. I položaj kazaskera Rumelije smatrao se višim od položaja kazaskera Anadolije. Tokom vremena mijenjale su se granice kadiluka pa tako i njihov broj, ali se dugo održao sistem podjele na devet stupnjeva kadiluka u Rumeliji, deset stupnjeva u Anadoliji i šest stupnjeva u Egiptu.

U Rumeliji su stupnjevi bili ovako raspoređeni od najvišeg do najnižeg:²²⁷ rutbe-i sitte (sitte-i Rumeli), rutbe-i ula, rutbe-i karib (karib-i ula), rutbe-i saniye, rutbe-i salise, rutbe-i Inebahti, rutbe-i Egri, rutbe-i celebi, rutbe-i Činad²²⁸ Kadiluci u Anadoliji bili su raspoređeni

²²⁵ Kemalpasazade, Tevarih-i Al-i Osman, VII, (objavio S. Turan), Ankara 1957, str. 191.

Halil Inalcik, The Ottoman Empire, The Classical Age, 1300-1600, London 1973.

U 18. stoljeću su organizacije kadiluka na Krimu i u Sjevernoj Africi pripadali kazaskeru Rumelije. Gibb-Bovven, Islamic Society and the West, I/II, London 1957, str. 122.

²²⁷ Suleymaniye tp., Esat Efendi, nr. 2066 i odavde preuzeto u: Uzuncarsili, Ilmiye Teşkilati, str. 92.

228 Godine 1078. (1667-1668) je na nalog šejhulislama Minkarizade Jahja-efendije kazasker Rumelije Abdulkadir Sinani-efendi obrazovao komisiju od kadija visokoga ranga koja je načinila novu organizaciju. Prema ovoj organizaciji Rumelija je imala kadiluke u dvanaest stupnjeva. M. Ozergin, "Rumeli Kadiliklarında 1078 Düzenlemesi" tsmail Hakh Uzuncarsili Aarmagani, Ankara 1957, str. 253-254.

320

od najvišeg do najnižeg stupnja kako slijedi:229 sitte (sitte-i Anadolu), musila, saniye, salise, rabia, hamise, sadise, sabia, samine, tasia. Šest stupnjeva kadiluka u Egiptu izgledalo je ovako:230 sitte (sitte-i Misir), musila, salise, rabia, hamise, sadise.

Razlikuju se dva stupnja kadijskog položaja: niži položaj (kadije u kadilucima i sandžacima) i viši položaji (mevlevijeti). Kadije u kadilucima vodili su sudačke poslove, državnu upravu i druge slične poslove (notarske, matičarske). Zbog čestih promjena kadija ne može se pouzdano reći koliko ih je ukupno bilo u Rumeliji i Anadoliji, ali se zna da je postojalo više od hiljadu kadiluka.

Od prvih godina do kraja 16. stoljeća sva naimenovanja u profesiji Umije vodio je kazasker, a kasnije je ova dužnost prenesena na šejhulislama za visoka zvanja, dok su niža, inače mnogobrojnija, ostala i dalje u nadležnosti kazaksera.

b. Naimenovanje i smjenjivanje kadija

Kandidati koji završe obrazovanje u medresi i tako steknu pravo na status mulazima (prvo uzimanje u službu) upisivali su se u matlab-deftere. One koji su željeli službu u Rumeliji upisivao je kazasker Rumelije u svoj defter, a one koji su željeli službu u Anadoliji upisivao je kazasker Anadolije. Nakon toga su čekali naimenovanje. Sva procedura oko naimenovanja, unapređenja, premještanja muderisa i kadija vodila se u defterima koji se nazivaju ruzname (ruzname). Defteri ruzname uzimali su za osnovu u svim sudskim slučajevima nesporazuma i sporova.²³¹

O naimenovanjima kadija i muderisa odlučivalo se na Sultanskom divanu, poslije sjednice Divana ovakva se odluka podnosila sultanu i tek je tada postajala konačna. Potom je kazasker pisao kratku bujuruldiju o naimenovanju u kojoj je bio naznačen datum stupanja u

229 Rukopis, Ataturk Ktp., Belediye Yazmalari, nr. B. 13, list 33b-36a.

230 Isto.

Ebusuudovu fetvu o ovome vidjeti u: Fetava Kitabu Edebu'l-kadi, Veliyyuddin Efendi Yzm. nr. 1466, list 225a.

321

službu, trajanje službe i plaća koju će naimenovana osoba primati.²³² Veliki vezir je postupak upisivanja ruma (naimenovanja) u defter kao i pisanje berata prenosio na kancelarije. U beratu su se naznačavali principi naimenovanja, a u kanun-nami kadijina ovlaštenja i odgovornosti.²³³

Vrijeme koje su kadije provodili na službovanju naziva se mud-det-i ittisal ili zaman-i ittisal, a vrijeme kad su bili u privremenom mirovanju naziva se muddet-i infisal ili zaman-i infisal. Kadije su dobivali naimenovanja na određeno vrijeme. Ovo je vrijeme za kadije visokoga ranga određeno na godinu dana, a za kadije u kadilucima na dvije godine ili dvadeset mjeseci. Različita su bila i ovlaštenja i odgovornosti i status kadija u kadilucima i onih u sandžacima i ejaletima. Svu proceduru koja se odnosila na kadije u kadilucima vodio je kazasker i on je bio nadležan za sve upravne, sudbene i druge poslove i potrebe u kadilucima kao administrativno-pravnim jedinicama kojima su rukovodili kadije. Kadije sandžaka i ejaleta su u pogledu statusa bili u rangu takozvanoga mevlevijeta i radili su prema utvrđenoj raspodjeli poslova zajedno sa sandžakbegom i beglerbegom kao najvišim upraviteljem u administrativnoj jedinici u kojoj su službovali.

Ako se uzme u obzir da je u Osmanskoj državi većina stanovništva živjela izvan gradova, može se razumjeti koliko su važni bili položaj kadije u kadiluku i njegovo mjesto u upravi. Kadija u kadiluku bio je nadređen brojnim službenicima od kojih su neki bili u njegovoj neposrednoj službi a drugi su mu posredno bili odgovorni, što pokazuje još jednu dimenziju kadijine ukupne odgovornosti. U kadijinoj su se službi nalazili njegov zamjenik (naib), kasam (kassam), muhtesib, graditelj (mimar), pisar (katip), sudski policajac (muhzir), prevodlac (u krajevima gdje su živjele različite etničke skupine), imam, sveštenik, haham (u sudbenim poslovima

2 O prvom primjerku vidjeti: Uzuncarsili, Ilmiye...t str. 91. i Suleymaniye Ktp. Şehid Ali Paşa, nr. 2865, str. 22.

3 Primjer ovakvih odredbi može se vidjeti u Tevkii Kanunnamesi str. 541.

322

na nivou kvartova - mahala). Broj svih ovih službenika mogao je biti veći od jednoga, što je zavisilo od veličine kadiluka i obima poslova. Posredno su kadiji odgovorni bili mutevelija, ćehaje esnafa, subaša, spahija i drugi čelnici određenih grupa. Oni su u određenim vremenskim razmacima podnosili izvještaj kadiji o svome radu.

c. Mevlevijet (Mevleviyet)

Dvije su bile kategorije kadijskoga položaja: jednu su činili kadije u manjim kadilucima, a drugu kadije u velikim kadilucima, u sandžacima i u ejaletima. Položaje kadije sandžaka i kadije ejaleta iz druge kategorije većinom je zauzimala ulema koja je pripadala klasi poznatoj pod nazivom mevlevijet. Ovu su naime klasu činili muderisi u medresama visokoga ranga (kibar-i muderrisin) i kadije na položajima visokoga ranga.

U Fatihovoj kanun-nami naznačeno je da mule u medresi Sahn i muderisi u medresama Dahil i Harič pripadaju klasi mevlevijeta. Kad je sagrađena medresa Sulejmanija, status mevlevijeta imali su muderisi od ranga musila-i Suleymaniye* prema višem rangu. Ovo je rangiranje bilo važno kod prelaska sa položaja muderisa na položaj kadije.

Klasa mevlevijeta imala je svoje stupnjeve od najnižeg do najvišeg ovim redom: devrije (devriye), mahreč (mahrec), bilad-i hamse (bilad-i hamse), Haremejn (Haremeyn). Viši od ovih bio je položaj kadije prijestolja (istanbulski kadija), a najviši položaj kazaskera. Ovaj se način stupnjevanja primjenjivao od 17. stoljeća do kraja postojanja Carstva. S obzirom na plaću mevlevijet je imao dva stupnja, niži sa plaćom od 300 akči i viši sa plaćom od 500 akči. Od druge polovine 16. stoljeća sva naimenovanja u klasi mevlevijeta odvijala su se tako što šejhulislam podnese prijedlog velikom veziru, veliki vezir ovo izloži sultanu i sultan dadne svoju potvrdu.

* Rang koji je mogla steći ulema, a predstavljao je uvjet za položaj muderisa u medresi Sulejmaniji; prim. prev.

323

Pripadnici mevlevijeta dobivali su naimenovanje na godinu dana. Kadija kojemu istekne predviđeni rok uredovanja mora čekati red kao kandidat za slijedeći mevlevijet.

U Godišnjaku (Ilmiye Salnamesi) iz 1334. (1916) ovako se redom navode položaji osoba koje su se nalazile u različitim državnim službama visokoga ranga. Poslije kazaskera Rumelije i kazaskera Anadolije navode se pripadnici klase mevlevijeta sa službom u Istanbulu (35 osoba), zatim oni sa službom u Časnome Haremejni - Meki i Medini (61 osoba), oni na stupnju bilad-i hamse (72 osobe), na stupnju mahreč (127 osoba), na stupnju devrije (58 osoba), oni u rangu mevlevijeta Edirne (136 osoba) i oni u rangu mevlevijeta Izmir (399 osoba). Iz ovoga Godišnjaka vidi se da je klasi mevlevijeta pripadalo 888 osoba koje su se u centru ili u pokrajinama Osmanske države nalazili na različitim dužnostima u oblasti obrazovanja, sudstva i vjere.²³⁴

Od 17. stoljeća sva su naimenovanja u organizaciji ilmije prešla u nadležnost šejhulislama i odvijala su se po određenoj proceduri. Šejhulislam je za pripadnika ilmije koji se imenuje na jedan položaj upućivao u kancelariju velikog vezira pismo sa prijedlogom koje se naziva išaret-i alijje (išaret-i aliyye) ili samo išaret. Veliki vezir je putem telhisa podnosio prijedlog sultanu i kad od sultana dobije hat-i humajun pisao je formulu "na temelju hat-i humajuna a u vezi sa išaretom o naimenovanju" i onda je dokument upućivao u mešihat kao krajnju instancu u proceduri. Tako se procedura odvijala slijedećim redom: 1. molba (arzuhal) pripadnika ilmije, 2. Šejhulislamov dokument - išaret, 3. telhis velikog vezira, 4. sultanov hat-i humajun, 5. bujuruldija velikog vezira, 6. upućivanje dokumenta u mešihat koji je provodio odluku.²³⁵

134 Ilmiye Salnamesi, Istanbul 1334, str. 58-102.

35 Predmet: Šejhulislam Minkarizade Jahja-efendi napisao je išaret-i alijje za naimenovanje kadije Istanbula: "Moli se da se u ime Boga i na Božije zadovoljsvo dodijeli kadiluk Istanbul Mustafa-efendiji koji je završio svoju službu u Časnoj Meki". O ovome je veliki vezir Fazil Ahmed-paša putem telhisa izvijestio sultana. Kad je dobio hat-i humajun Mehmeda IV, na

pismu prijedloga što ga je uputio šejhulislam, veliki vezir je napisao formulu "određeno hat-i humajunom" dana

25. zilkade 1083. godine i poslao u mešihat da se odluka provede. BOA.IE-Tevci-hat, IV. Mehmed, nr. 35 i Uzuncarsili, Ilmiye Teskilatt, str. 182-183.

324

5. ULEMA U BIROKRACIJI

a. Kazasker

U osmansku je državnu organizaciju, u skladu sa njenom strukturom i osnovama na kojima je sagrađena, bila uključena ulema iz klase ilmije sa određenim nadležnostima. Ova prilično složena struktura razvila se tokom vremena. U ranom je periodu nadležnosti u državnoj organizaciji iz reda uleme prvi imao kadija Burse. On je bio predstavnik sudstva u državnoj upravi i uz to je bio poglavar onovremenih kadija i muderisa, te instanca na kojoj su se rješavali vjerski i pravni sporovi civila - naroda Burse i vojske. Kako je bilo suviše veliko opterećenje za jednu instancu da vodi sve ove djelatnosti, 1363. godine u vrijeme Murada I ustanovljena je institucija kazaskera, jedna od dvije najvažnije u organizaciji ilmije. Za kazaskera je naimenovan Halil Hajreddin-paša, kadija Burse, poznati učenjak tog vremena i prva ličnost porodice Čandarli. Institucija kazaskera i u pogledu naziva i u pogledu načina rada liči na ustanovu vrhovnoga kadije kod Abasida i na ustanove kadilešker i kadiasker u drugim muslimanskim i turskim državama, no ova je ipak obrazovana u skladu sa osmanskom državnom strukturom pa se tako i razvijala. Riječ asker (vojni) u složenica kazasker (vojni sudija) vrlo je važna za razumijevanje ove institucije. U njenom ustanovljavanju - osamdeset godina prije institucije šejhulislama - u prvom je planu stav države da se odgovori na potrebe vojne klase u području sudstva. Nadležnosti ove institucije mogu se podijeliti u dvije glavne vrste: na jednoj strani upravljanje obrazovanjem i sudstvom, na drugoj strani podmirivanje svih pravnih potreba vojske i vojnih poglavara, te rješavanje njihovih sporova u miru i u ratu. Osim toga, kazasker je potvrđivao fetve šejhulislama ili je iz različitih razloga umjesto njega izdavao fetve koje su se odnosile na politička i upravna pitanja.²³⁶ Naglim širenjem teritorija u Rumeliji i Anadoliji

6 Tipičan primjer za ovakav slučaj je ovaj: Osman II je za svoga brata princa Mehmeda tražio fetvu o smaknuću. Kad šejhulislam Esad-efendi nije htio izdati takvu fetvu, izdao ju je kazasker Rumelije Taškoprizade Kemaleddin-efendi i na temelju nje je princ Mehmed uklonjen.

325

opterećenje jednoga kazaskera postalo je preveliko, pa je pred kraj vladavine sultana Fatiha 1481. godine naimenovan još jedan kazasker. Nakon osvajanja sultana Selima Javuzi na istoku 922. godine (1516) ustanovljen je još jedan kazasker sa sjedištem u Dijarbekiru. Na položaj kazaskera arapskog i iranskog prostora naimenovan je Idris-i Bi-tlisi. Ali, ova je institucija (kazaskerlik) ubrzo ukinuta, pa su do pada Osmanske države postojala dva kazaskera, jedan za Rumeliju i jedan za Anadoliju.

Kazaskeri Rumelije i Anadolije primali su iz državnog budžeta plaću od 500 akči na dan ali su osim ovoga imali visoke prihode od naimenovanja kadija i muderisa, od poklona i džajza koje su primali. Kad kazasker napušta službu, njemu se ili odredi mirovina iz državne riznice ili mu se dodijeli arpalik. U protokolu je kazasker Anadolije zauzimao mjesto iza kazaskera Rumelije, ali kako je teritorija pod njegovom odgovornošću bila mnogo veća i njegovi su prihodi bili mnogo viši.

Organizacija jednoga kazaskerlika obuhvatala je sveukupnu teritoriju koja je pod nadležnosti dotičnoga kazaskera. Kazaskeri su najviše bili zabavljeni različitim pitanjima organizacije sudstva i obrazovanja u svakom mjestu, od prijestolnice do najmanjeg naselja. Ove su široke obaveze vodile dvije organizacije, jedna centralna i druga pokrajinska. Kako je kazasker bio stalni i utjecajni član Sultanskog divana, najvišeg državnog organa u Carstvu, ovo je još uvećavalo njegove nadležnosti i odgovornosti. U kanun-namama ima mnogo odredbi o nadležnostima kazaskera. U Fatihovoj kanun-nami se institucija kazaskera spominje kao jedna od tri koje imaju ovlaštenje pisati odluke i bujuruldije u sultanovo ime, te kao institucija ovlaštena da piše odluke iz područja časnoga šerijata.²³⁷ Dužnosti kazaskera na Sultanskom divanu bile su da iznese svoje mišljenje o pitanjima iz područja prava, posebno šerijatskog prava, da preuzima odgovornosti u upravljanju državom i da prati sudske procese na Divanu koji se odnose na njego-

vo područje. Ujedno je kazasker bio predstavnik uleme u Sultanskom divanu. Osim ovih djelatnosti, oba su kazaskera u poslijepodnevnim satima na svojim divanima rješavali upravna i sudska pitanja. Kazaskeri su prisustvovali svim ceremonijama i sjednicama, a u protokolu su zauzimali mjesto iza vezira. Da bi mogli obavljati ovako široku lepezu djelatnosti, kazaskeri su u centralnoj organizaciji imali veliki broj podređenih službenika, dobro obrazovanih i iskusnih. Uz svakoga su kazaskera radili šerijatčija, tezkeredžija, vojni kasam, pisar koji je bilježio događaje, ruznamedžija, muhzir, matlabdžija, tatbikatčija, éehaja pisara i drugi službenici. Kazaskeru su pomagali i one osobe iz klase ilmije koje su u Istanbulu provodili privremeno mirovanje. Od ovih su se birale dvije osobe da zajedno sa kazaskerom, sjedeći lijevo i desno od njega, prate sudske procese i pomažu mu u ovome poslu. Ovi su se pomoćnici kazaskera nazivali ser-levha-i jemm i ser-levha-i jesar (ili ser-levhatejn - dvojica prisutnih u pročelju)."²³⁸

Od kraja 16. stoljeća postupno je rastao utjecaj šejhulislama tako da je i naimenovanje kazaskera postalo nadležnost šejhulislama. U 19. stoljeću institucija kazaskera pripala je mešihatu i u toj se poziciji održala do raspada Carstva.²³⁹

b. Šejhulislam

U osmanskoj državnoj organizaciji jedna je od dvije visoke institucije u organizaciji ilmije bila šejhulislam. Institucija šejhulislama, zadužena za izdavanje fetvi, ustanovljena je 125 godina nakon osnivanja Osmanske države, tačnije 828. godine (1425) u vrijeme sultana Murada II kad je za šejhulislama naimenovan Mula Šemseddin Fenari. Održala se do kraja Carstva, odnosno do pada posljednje osmanske vlade 1341. (1922) godine. Posljednji šejhulislam bio je Mehmed Nuri-efendi (u. 1927). U toku 497 godina, od 1425. do 1922. koliko je

O organizaciji u centru institucije kazaskerlika poslije Tanzimata vidjeti: Osmanli Devlet Salnameleri, dio Bab-i Mesihat.

9 Opširnije o instituciji kazaskera vidjeti: M. Ipşirli, Kadiaskerlik Muessesesi, Istanbul 1982. 327

institucija postojala, bilo je ukupno 129 šejhulislama u 185 naimenovanja. Neki su više od jednoga puta dolazili na ovaj visoki položaj.²⁴⁰ U početku je institucija šejhulislama imala skromnu poziciju, ali su njeni značaj i ugled, a s ovim i nadležnosti, porasli u 16. stoljeću kad su se na položaju šejhulislama nalazili Zenbilli Ali-efendi (u. 1526), Ibn Kemal (1534) i Ebusuud-efendi (u. 1574). Dok su do tada šejhulislami bili ovlašteni samo za naimenovanja muftija, sada su postali nadležni za naimenovanja svih pripadnika mevlevijeta (muderisa i kadija visokoga ranga). Kao osoba koja izdaje fetve šejhulislam je došao u prvi plan i u području politike, iako nije bio član Sultanskoga divana, šejhulislam je mogao biti pozvan na sjednicu²⁴¹ ili je sam mogao doći na zasjedanje Divana da iznese neki predmet.²⁴² U državnoj je organizaciji šejhulislam zauzimao mjesto poslije velikog vezira, a kod nekih sultana čak i ispred velikog vezira. Kad je u doba Tanzimata usvojen evropski model kabineta, šejhulislam je bio član kabineta. Historičari su različito komentirali to što šejhulislam nije bio član najvišeg osmanskog državnog organa, Sultanskog divana. Za jedne je ovo dokaz da je osmanski pravni sistem zasnovan na tradicionalnim principima. Ako se ovaj predmet razmatra u svome historijskom toku, mogao bi se prokomentirati na slijedeći način: šejhulislam, kao muftija prijestolnice, pojavio se srazmjerno kasno; Sultanski divan je od svoga osnivanja za glavnoga člana imalo predstavnika šerijatskog prava, s tim što je u početku ovo područje zastupao jedan kazasker a kasnije dvojica; svako je područje u Sultanskom divanu bilo zastu-

²⁴⁰ Institucija šejhulislama još uvijek nije dovoljno istražena. Do sada su urađene tri teze koje ovu instituciju razmatraju iz različitih aspekata. Repp, *The Mu/ti of Istanbul*, Oxford 1988. Ekrem Kaydu, *Die Institution des Soheyl-ul-Islahat im Osmanischen Staat*. Erlanger 1971. (neobjavljena doktorska teza), I. S. Sirma, *L'Institution et les biographies des shah al-Islam sous le regne du Sultan Abdulha-mid II (1876-1909)*, Strasbourg 1973 (neobjavljena doktorska teza). ⁴¹ Kad je na Divanu suđeno Muli Kabizu, nije bilo dovoljno prisustvo dvojice ka-zaskera, pa su na Divan pozvani još šejhulislam Ibn Kemal i kadija Istanbula Sadi Čelebi.

1 Zenbilli Ali-eiendi je sam došao na Divan da razgovara sa sultanom Selimom Javuzom. Vjerovatno je bilo još sličnih slučajeva.

328

pljeno sa po jednim predstavnikom - jednom instancom, pa nije bilo potrebe za još jednim predstavnikom šerijatskog prava na Divanu koji je inače imao ograničen broj članova.

Šejhulislam je upravljao cijelom organizacijom muftija i djelovanjem svih visokih muderisa i kadija, no njegov je stvarni utjecaj i ugled dolazio odatle što je on bio vrhovni poglavar svih učenjaka (reisu'l-ulema) i istovremeno osoba, odnosno instanca koja izdaje fetve. Većina njegovih fetvi odnosile su se na vjerska pitanja, na različite postupke i na svakodnevni život, ali su neke zalazile u područja politike i uprave. Takve su fetve bile važne, ali i često predmet polemike. U središnjoj organizaciji institucije šejhulislama koja je poznata pod nazivom Bab-i Mešihat (Bab-i Mesihat) ili Fetvahane (Fetvahane) radilo je mnogobrojno osoblje i svi su bili pripadnici ilmije. Oni su se bavili predmetima iz područja uprave, nauke i vjere, i svoja su rješenja podnosili šejhulislamu na kontrolu. Najznačajniji položaj u ovoj organizaciji pripadao je povjereniku fetvi (fetva emini). Muftije u ejaletima, sandžacima i kadilucima imali su svoje organizacije koje su predstavljale mešihat u pokrajinama i bile su pod upravom mešihata u središtu države. Kao što je šejhulislam u prijestolnici imao stalnoga kontakta sa sultanom, državnici i narodom, tako su muftije u pokrajinama održavali stalni kontakt sa lokalnom upravom i narodom u kraju u kojem su službovali.

c. Nakibulešraf (Nakibulešraf)

Loza Poslanika Muhammeda se od njegove kćeri Hz. Fatime i njenih dvojice sinova Hz. Hasana i Hz. Husejina proširila po gotovo cijelom islamskom svijetu do naših dana. Potomci Hz. Hasana nazivaju se šerif (Šerif), a potomci Hz. Husejina sejid (seyyid). Iz poštovanja prema Poslaniku u cijelom se islamskom svijetu njegovim potomcima iskazuje čast, daje im se posebno mjesto i priznaju im se posebne povlastice. Institucija koja je ustanovljena sa ciljem da pomaže Poslanikovim potomcima naziva se nakibulešraflik.²⁴³ U islamskom

3 Opširno o organizaciji institucije nakibulešraflik vidjeti: D'Ohsson, Tableau General de l'Empire Ottomane, IV, str. 459 i dalje. Uzuncarsili, tlmeye Teskilati, str. 161-172.

329

svijetu ova institucija postoji od ranoga doba. Šiitske dinastije kao što su Fatimidi i Buvejhidi ukazivale su veliku pažnju pripadnicima Poslanikove loze, a sunitske dinastije su svoju čast šerifima i sejidima pokazale tako što su ih obasule posebnim povlasticama.

U Osmanskoj državi je 1400. godine u vrijeme Bajezida Jildirima prvi put Sejjidu Aliju Nattau povjereno da vodi sve poslove sejida i šerifa. Tako je ovaj položaj institucionaliziran na državnom nivou. Poslije bitke kod Ankare ova institucija jedno vrijeme nije funkcionirala. Kasnije je u vrijeme Bejazida II 1494. godine Sejjid Mahmud određen za poglavara sejida i šerifa, i dodijeljena mu je titula nakibulešrafa. On je zauzimao visoko mjesto u protokolu. Sejidi su nosili posebnu odjeću a njihovo najvažnije obilježje bio je zeleni turban. Kao povlaštena grupa sejidi i šerifi su bili oslobođeni poreza i nisu podliježali teškim kaznama. Iako nakibulešrafi nisu imali široko polje djelatnosti, postojala je njihova organizacija. Nakibulešrafima su u unutrašnjosti države pomagali njihovi zastupnici. Najznačajnija i najteža dužnost nakibulešrafa bila je otkrivati lažne sejide i šerife i poništavati njihove lažne dokaze. Dokument koji se izdavao sejidima i šerifima naziva se sijadet hudždžeti (siyadet hucceti - dokaz o pripadnosti Poslanikovoj lozi). Njihova su se imena posebno upisivala u takozvane sijadet-deftere.²⁴⁴

d. Sultanovi učitelji

U islamskom svijetu posebna se pažnja posvećivala obrazovanju prinčeva kao nasljednika prijestolja, pa su se za njihove učitelje uzimali najbolji učenjaci. Ova se tradicija veoma poštovala i u Osmanskoj državi. Kad princ postane vladar, njegov je glavni učitelj dobivao titulu sultanov učitelj. U državnom je protokolu sultanovom učitelju pripadalo važno mjesto.²⁴⁵ Ako je učitelj umro prije no što princ dođe

' Većina ovih deftera danas se nalaze u Istanbulu u Arhivu šerijatskih sidžila (Še-riye Sicilleri Arhivi).

U Fatih Kanunnamesi (s. 30-31) stoji: "Šejhulislam je poglavar uleme i sultanov učitelj je isto tako poglavar uleme. Odgovarajuće je da im veliki vezir iskazuje poštovanje, a onaj koji izdaje fetve (šejhulislam, prim. prev.) i učitelj mnogo su stupnjeva iznad vezira". Ovaj je dio značajan zbog toga što pokazuje koliko se visoko cijenio sultanov učitelj

330

na prijestolje, tada se za sultanovog učitelja birao neko od velikih učenjaka tog vremena. Dosta podataka o učiteljima osmanskih sultana može se naći u Šeka'ik-i Nu'maniye i u zejlovima napisanim na ovo djelo. Važne elemente iz aspekta historije osmanskoga obrazovanja sadrže izvori koji govore o odnosu nekih sultana, kao što su Mehmed II i Murad III, u vrijeme kad su bili prinčevi prema njihovim učiteljima. Pojedini su osmanski sultani gajili tako veliko poštovanje prema svojim učiteljima da su im u protokolu i u određenim situacijama davali mjesto ispred velikog vezira.²⁴⁶

e. Institucija glavnog ljekara (Hekimbaši)

Ova je institucija u organizaciji osmanskoga saraja pripadala vanjskoj službi (birun). Glavni ljekar ubrajao se u pripadnike ilmije. On je bio poglavar ljekara u saraju i svih ljekara u zemlji, muslimana i nemuslimana, upravljao je njihovim naimenovanjima, napredovanjem u službi, kontrolama i smjenjivanjem. Za glavnog ljekara koristili su se termini hekimbaša (hekimbaši) i reisul-ettiba a pismena obraćanja glavnom ljekaru počinjala su formulom sa izrazima koji se odnose na medicinu.²⁴⁷ Glavni je ljekar imao visoki rang kao defterdar, kazasker i veziri. Početkom 17. stoljeća pod upravom glavnog ljekara nalazio se 21 ljekar musliman i više od 41 ljekara Jevreja. Imao je dnevnu plaću od 500 akči, kao i drugi pripadnici mevlevijeta.²⁴⁸ Od 18. stoljeća je važnost glavnoga ljekara postupno opadala. Od 1836. glavni ljekar se više nije birao iz reda ilmije nego iz reda civilnih ljekara a naziv za ovaj položaj promijenjen je u ser-tabib-i šehrijari (ser-tabib-i šehriyari).²⁴⁹

Opširnije o ovome vidjeti u: Uzuncarsili, Ilmiye Teşkilati, str. 145-149.

' Munşeatu's-selatin, I, Istanbul 1274, str. 12.

Ayn Ali, Risale-i vazife-horan, str. 94. Evliya Celebi, Seyahatname, 1, str. 530.

9 Uzunçarşili, Saray Teşkilati, str. 364-368. M. Tayyib Gokbilgin, "Hekim-bashi", EI2, III, str. 339-340. Opširnije vidjeti u: Nil Akdeniz, Osmanlilar da Hekim ve Hekimlik Ahlaki, Istanbul 1977.

331

f. Institucija glavnoga astronoma/astrologa (Muneccimbaşi)

Ova je institucija također pripadala vanjskoj službi saraja (birun). Glavni astronom i astrolog - munedžimbaša - bio je iz klase ilmije. Njegova su glavna zaduženja činili određivanje najpovoljnijeg i najnepovoljnijeg vremena za različite događaje kao što su ustoličenje sultana, objavljivanje rata, polazak na vojni pohod, predavanje sultanskoga pečata velikom veziru, isplavljanje lađa, rođenje i svadbe u saraju. Pored ovoga, dužnosti munedžimbaše bile su da načini kalendar prema mjesečevoj godini, da utvrdi vrijeme namaza, te vrijeme započinjanja i kraja posta. Munedžimbaša je rukovodio i radom opservatorija. Osmanski su sultani općenito pridavali važnost mišljenju astronoma i astrologa. Naprimjer, sultan Mehmed Fatih krenuo je u osvajanje Istanbula u vrijeme koje su mu predložili munedžimi.²⁵⁰ Također je poznato da su neki osmanski vladari, kao Mustafa III, za sve što su namjeravali učiniti tražili savjet od astrologa. Čak je Mustafa III preko svoga poslanika zatražio od austrijskog imperatora Fridriha Velikog da mu iz Austrije pošalje dobre astrologe. Na to mu je imperator Fridrih odgovorio da u njegovoj zemlji nema astrologa i da je nauka najveći astrolog. S druge strane, poznato je da sultan Abdulhamid I uopće nije držao do savjeta astrologa.²⁵¹

6. NEGATIVNOSTI U PROFESIJI ILMIJE I MJERE KOJE SU SE PREDUZIMALE

a. 16. - 17. stoljeće

Profesija ilmije kod Osmanlija bila je u stalnome napredovanju od osnivanja do vremena sultana Sulejmana. Stupnjevanje u obrazo-

250 Uzunçaršili, Saray Teşkilati, str. 369.

251 Preuzeto iz dokumenata iz vremena Abdulhamida I, BOA.AE u: Uzunçaršili, Saray Teşkilati, str. 370-371. Opširnije o ovome vidjeti: Şalim Avdiiz, Osmanlı Devletinde Muncimbaşılık ve Muncimbaşılar, Istanbul 1993. (neobjavljena magistarska radnja).

332

vnom sistemu u medresama i u organizaciji pravosuđa u Rumeliji, Anadoliji i Egiptu, prelazak sa jednoga stupnja na drugi i ovome slične odredbe tvorile su sistem karakterističan za Osmansku državu. Ipak, istina je da svaka organizacija nosi i neke slabosti.

Historičari se slažu u mišljenju da se od sredine 16. stoljeća javljaju negativne pojave u osmanskim institucijama i njihovome osnovnom poretku. One su odmah uočene, pa je država u fermanima što ih je upućivala različitim instancama vrlo odmjerenim riječima skretala pažnju na negativnosti i na nepoštivanje zakona i isticala kako se ne smije udaljavati od "staroga zakona" (kanun-i kadim). S druge strane, intelektualci, historičari i pisci tog vremena mnogo su oštrijim jezikom i na otvoreniji način ukazivali na negativnosti u upravnim organima i izražavali zabrinutost za budućnost. Kad se uporede ova upozorenja što su dolazila sa dvije različite strane, može se steći uvid u opće stanje. Naime, situacije koje se navode u fermanima utvrđene su na temelju svjedočanstava i pritužbi iz različitih izvora, pa su o njima donošene odluke. Kad se ove usporede sa situacijama koje opisuju učenjaci, mogu se vidjeti i zajednička i različita zapažanja.

U djelu *Asafname*, jednom od prvih kod Osmanlija koje se bavi državnom organizacijom, Lutfi-paša (u. 1564) vrlo malo govori o učenjacima i koristi rečenice koje se ne mogu smatrati osobito pohvalnim.²⁵² Taškoprizade Ahmed-efendi (u. 1561), i sam pripadnik ilmije koji je ovoj profesiji dao veliki doprinos svojim djelima, još je 1540. godine napisao da se ulema u medresama manje nego prije bavi vjerskim i matematičkim naukama i da je općenito opao nivo nauke, i žali se kako se više ne čitaju teorijska djela, kako ulema smatra da je obrazovana ako čita tek jednostavne priručnike.²⁵⁵

U drugoj polovini 16. stoljeća učenjacima je najoštrije kritike uputio Gelibolulu Mustafa Ali. U svojoj historiji pod naslovom *Kun-*

2 "Muderisi i kadije i svi pripadnici uleme osjećaju zavist jedni prema drugima. Ne treba vjerovati u sve što oni govore jedan o drugome nego treba gledati na kojem se položaju nalaze i o njima govoriti sa njihovim poglavarima". Asafname, str. 16.

3 H. Inalcik, *The Ottoman Empire, The Classical Age, 1300-1600*, London 1973, str. 179.

333

hu'l-ahbar i u djelima *Nushatus-selatin* i *Mevaidu'n-nefais fi kavaidi'l-mecalis* u kojima govori o državnoj organizaciji on analizira ulemu i profesiju ilmije i iznosi kritike.

Mustafa Ali navodi da su učenjaci, koje smatra jednim od osnovnih elemenata države i naroda, samo "učenjaci za paradu", da zbog toga ne učestvuju na mnogim korisnim skupovima, da su krajnje neuspješni u pisanju djela, da nijedan učenjak njegovoga doba nije dao ozbiljno djelo ako se izuzme Ebusuud-efendi, da u profesiji ilmije vlada nadmetanje u pridobivanju ljudi na svoju stranu i sticanje pokroviteljstva, da kazaskeri krše odredbe kad primjenjuju sistem mulazemet, da se položaj muderisa i kadije dodjeljuje u zamjenu za mito, i posebno opisuje sve štete od privilegija koje se priznaju porodicama pripadnika ilmije.

Mustafa Ali još govori o tome kako se u medresama predavanja ne održavaju redovito, kako mnogi muderisi uzimaju plaću od zadužbine (vakufa) kojoj pripadaju iako ne drže časove, a i kada dođu održati predavanje, ne nađu učenike.²⁵⁴

U istom ovome periodu Mustafa Selaniki (u. oko 1600) najprije opisuje koliko važno mjesto pripada učenjacima u društvu i nakon toga kaže kako se ova klasa, koja predstavlja područja vjere i prava, mora uvijek držati istine i poštenja, kako je osnovna dužnost njenih pripadnika podsticati u društvu dobro a sprečavati zlo (*emr bi'l-ma'ruf nehy ani'l-munker*), ali se žali kako mnogi svoju dužnost ne ispunjavaju nego je zanemaruju i kako često napuštaju važne i korisne skupove zbog svađe oko mjesta koje im se po protokolu dodijeli. Ovaj učenjak govori o čestim nesporazumima i sporovima zbog smjenjivanja u službi.²⁵⁵

Pripadnik ilmije s kraja 16. stoljeća Hasan Kafi iznosi nešto drugačiji stav. On kaže da su učenjaci njegovoga doba neuspješni i da

254 Kunhu'l-ahbdr, Istanbul. Kutuphanesi, TY, nr. 5959, list 85b-90a. Mustafa Ali Counsel for Sultans of 1581: Nushatus-selatin (objavio A. Tietze), I. Wicn 1979, str. 174-179.

Mevaidu'n-nefais fi kavaidi'l-mecalis, Istanbul 1956 (faksimil), poglavlje 28, str. 102-109.

255 Selaniki, Tarih-i Selaniki, (priredio M. Ipširli), Istanbul 1989, str. 87, 88, 717.

* Hasan Kafi (kraj 16., početak 17. stoljeća) iz Prusca gdje je obavljao dužnost kadije.

334

zanemaruju svoje obaveze u društvu, a da je razlog ovakvome stanju to što vladajuća klasa ne pridaje važnost učenjacima i što ne sluša njihovu riječ.²⁵⁶

Poznati pisac iz 17. stoljeća Koči-bej u svoje dvije risale, koje imaju karakter prijedloga-projekta a koje je posvetio sultanima Muradu IV i Ibrahimu, govori i o učenjacima. On kaže da vjera i država počivaju na nauci a nauka na učenjacima, da osmanski sultani izražavaju poštovanje prema učenjacima koliko to ranije nigdje vladari nisu činili, ali da učenjaci ovo ne znaju cijeniti. Koči-bej govori i o tome da česta smjenjivanja u službama, mito i protekcije nanose veliku štetu ovoj profesiji i da također veliku štetu donosi nedosljednost u primjeni sistema mulazemet na kojem počiva ova profesija.²⁵⁷

U nekim djelima anonimnih pisaca iz različitih godina 17. stoljeća profesiji ilmije posvećeni su nekada kraći a nekada duži odlomci u kojima se daju opće ocjene o ovoj temi. U jednom od njih pod naslovom *Kitab-i Mustetab* posebno je riječ o tome kako među učenjacima ima dosta korupcije sakrivene iza poklona i piškeša, kako je vjerovatno ovo razlog što se kod visokih učenjaka stekla navika na luksuz i raskoš i kako ovo još više podstiče korupciju. Prvo poglavlje djela *Kitabu Mesalihi'l-Muslimin ve Menafii'l-Muminin* odnosi se na učenjake. Ovdje se pak kaže kako je klasa učenjaka siromašna, kako su zbog toga mnogi učenjaci prisiljeni prodavati knjige, kako su pali u bijedu i neznanje, i daje se prijedlog da se iskoristi znanje učenjaka u području upravljanja i posebno u vojnom području. Dalje se kaže kako bi ovo imalo dvije korisne strane: jedna je što bi se u vojni i upravni kadar uključili učeni i pravovjerni ljudi, a druga je što bi na taj način učenjaci imali izvor prihoda. U djelu *Hirzu'l-muluk* govori se o nepoštenju kadija neznalica i o mukama koje zadaju narodu, o tome kako se ne poštuju fetve koje izdaju muftije i ističe se koliko je važno da se za kazaskere biraju kompetentne osobe. Zatim se u istom djelu

6 M. Ipširli, "Hasan Kafi El-Akhisari ve Devlet Duzenine Ait Eserleri: Usulu'l-hi-kem fi nizami'l-alem", Tarih Enstitusu Dergisi, broj 10-11, str. 256-259.

7 Koci Bey, Risale, str. 33-37.

335

govori o obrazovanju u medresama, o poštivanju predviđenoga trajanja obrazovanja, o sistemu mulazemet, o moralu muderisa, a sve su ovo temeljna pitanja u obrazovanju.²⁵⁸ Poznati učenjak iz 17. stoljeća Katib Čelebi na više mjesta spominje krizu u osmanskim medresama i općenito u naučnom životu, i govori o razlozima ovakvoga stanja, te o načinima na koje se ono može prevazići. U svome djelu *Mizanul-hak ft ihtiyari'l-ehakk* Katib Čelebi kritički govori o područjima nauke i društva, i analizira probleme u osmanskim medresama. On kaže kako su kršćanstvo i filozofske nauke uvijek u sukobu, dok islamski svijet nikada nije poricao značaj ovih nauka, naprotiv, nastoji da ih približi islamskom učenju. U rano doba islama postojala je zadržka prema stranim naukama i stranom mišljenju iz bojazni da se ne poljulja prava vjera, no kad se islamska vjera stabilizirala dozvoljeno je bavljenje svim naukama, čak su prevedena i komentirana djela iz grčke nauke i filozofije. Tako su se pojavili mnogi veliki učenjaci kao što su Gazali, Fahreddin er-Razi, Alauddin Idži, Sadeddin Teftazani, Sejjid Šerif Džurdžani. Neki ljudi skučenih pogleda iz vremena prvih halifa nisu shvatili značenje ove zadržke, pa su poricali vrijednosti nauke i filozofije. Kod Osmanlija su se od ranoga perioda pa do vremena sultana Sulejmana obrazovali učenjaci koji objedinjuju nauku i šerijat. U medresama Sahn-i Seman, koje je ustanovio sultan Mehmed Fatih, kao obavezan predmet uvedeno je izučavanje apstraktnoga, ali su kasnije došli drugi koji su rekli da je to filozofija, pa su ovaj predmet ukinuli. Tako su zaustavili razvoj misli. Katib Čelebi dalje kaže kako su neki učenjaci koji dolaze iz istočnoga svijeta a imaju obrazovanje po starome metodu, ovdje našli slobodan prostor za sebe pa su se nametnuli. Neki su pak pripadnici ilmije uočili ovo stanje, pa oni nastoje ponovo uvesti izučavanje ovakvih predmeta i usmjeravaju sposobne učenike u ovome pravcu. Pisac zatim konkretnim primjerima pokazuje kolika je razlika između jednoga muftije ili kadije koji zna matematiku i onoga koji ovu nauku

8 Posljednje tri knjige objavio je Yaşar Yücel, Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Ka-ynaklar, Ankara 1988.

336

ne poznaje.²⁵⁹ U djelu *Keşfu'z-zunun* Katib Čelebi se također dotiče ove teme i žali se što je u medresama ukinut predmet filozofija.²⁶⁰

b. 18. - 20. stoljeće

U ovim se stoljećima pažnja posvetila reformiranju organizacije ilmije. Početkom 18. stoljeća u vrijeme vladavine sultana Ahmeda III i Mahmuda I odgovarajućim su se instancama izdavali fermi koji su se odnosili na reforme u ilmiji. U ovim se dokumentima uglavnom govori o istim pojavama koje se spominju u izvorima iz 16. i 17. stoljeća. Kad je krajem 18. stoljeća sultan Selim III pristupio reformama u gotovo svim područjima, značaj je i prednost dao profesiji ilmije. U fermanima koje je izdao najprije kazaskeru Hamidizadeu a kasnije i šejhulislam Durrizadeu Mehmedu Arif-efendiji govori se o negativnim pojavama među kadijama i o mjerama koje u tom smislu treba preduzeti.²⁶¹ Stav koji se zauzeo u ovim nastojanjima uglavnom odražava nastavak klasičnoga shvatanja.

Od vremena Mahmuda II uočava se drugačiji pristup klasi ilmije i njenoj ulozi. Jasnije kazano, od ovoga vremena profesija ilmije ostavlja se po strani. Učenjacima se počinju oduzimati široke mogućnosti kojima su raspolagali i jedno po jedno područje u kojima su imali utjecaja. Najveći udarac u ovome smislu ilmiji je nanesen kad je ustanovljeno Ministarstvo sultanskih zadužbina (Evkaf-i Humayun Nezareti). Na ovaj su način svi prihodi iz vakufa, koje su u velikoj mjeri koristili pripadnici ilmije, stavljeni pod nadzor i tako usmjereni u državni budžet. Ovim je nanesen veliki gubitak medresama i drugim vjerskim službama koje su se izdržavale iz prihoda vakufa.²⁶²

⁹ Mizanul-hakfi ihtiyari'l-ehakk, Istanbul 1306.

⁰ Keffuz-zunuii an esami'l-kulup ve'l-funun, Istanbul 1941, str. 680 i dalje.

⁰ sadržaju ovih fermana vidjeti: Uzunçarşılı, Ilrniye Teşkiati, str. 254-260.

2 Opširnije o ovome vidjeti: B. Lewis, *Modem Turkiye'nin Doguşu* (preveo M. Kiratli), Ankara 1970, str. 93-95. M. Ipşirli, "II. Mahmud Doneminde Vakifların İdaresi", *Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri, Bildiriler*, İstanbul 1990, str. 49-57.

337

U ovome periodu kad su medresama oduzeti izvori prihoda, nije načinjen nikakav ozbiljan pokušaj da se one reformiraju i dalje razvijaju. Naprotiv, medrese su prepuštene same sebi. S druge strane, pristupilo se otvaranju alternativnih obrazovnih institucija, odnosno škola po zapadnjačkom sistemu obrazovanja. Ovo je stanje nastavljeno, uz neke sitnije razlike, i nakon Mahmuda II, u vrijeme sultana Abdulmedžida, Abdulaziza i Abdulhamida II. Od ovih je sultana posebno Abdulhamid II mnogo učinio na unapređenju obrazovanja u Osmanskoj državi, ali nije ništa uradio na području obrazovanja u medresama i uopće u profesiji ilmije. Samo, i Mahmud II i Abdulhamid II imali su velike koristi od pripadnika ilmije i od istaknutih učenjaka, kako u svome djelovanju tako i u prihvatanju i primjeni u društvu novih principa.

Početak 20. stoljeća je na inicijativu šejhulislama Hajri-efendije uloženi veliki trud da se medrese reformiraju, ali su ovi pokušaji ostali bez rezultata zbog Prvog svjetskog rata i pada Carstva.

338

M. E. Dizdar

Nastavni zavodi kod starih Arapa

Povjesnica prvih stoljeća arapsko-islamske države puna je vijesti o nutarnjim trzavicama i nemirima, koje su nastajale najviše zbog borbe između raznih dinastija za pravo hilafeta, a budući da je hilafet (imamet) čisto vjerska ustanova, to su u tom pitanju imali veliki utjecaj islamski učenjaci (ulema), kojih su pravna rješenja i znanstvena mnijenja vezala i samog halifu, određivala mu način vlade i propisivala mu prava i dužnosti.

Po nauči islama treba da se cijeli javni i privatni život svakog muslimana kreće u granicama šerijata, a poznavaoци tog zakona (ulema) bili su najviši auktoriteti kako za privatni tako i za javni život. Oni su bili u neku ruku ograničeni zakonodavci u islamskoj državi tako, da je

svaka odredba halife morala biti odobrena od kojeg priznatog učenjaka. Jednom riječi bili su islamski učenjaci odlučna stranka u svakom pogledu, pa je sasvim razumljivo, da su uživali veliki ugled na dvorovima i u masi i da su njihovi učenjački nazori i pravna riješenja što su ih oni slobodno u javnim predavanjima u džamijama ispovijedali, imali važan glas i u najzamašnjim državnim političkim pitanjima.

Omejevići, (40.-132.) koji se grubom silom domogoše vlasti, bili su od islamskih učenjaka osuđeni kao "uzurpatori hilafeta" (muttegalib). Nesporazum i razdor između Omejevića, predstavnika svjetske vlasti, i islamskih učenjaka, oko kojih se okupila masa pravovjernih u Medini, imao je kobnih posljedica i izazvao najposlije drugi građanski rat, iz koga izadoše opet Omejevići kao pobjednici, ali moradoše sada voditi pomirljivu politiku sa islamskim učenjacima i njihovom strankom. To im je pošlo za rukom tim prije, što je halifa Abdulmelik 75. po hidžretu bio priznat halifom u svim krajevima islamskog svijeta, pa su ga i islamski učenjaci priznali halifom, "jer je priznanjem većine muslimana stekao to pravo". Otada prestaje razdor između jednih i drugih, halife kupe oko sebe učenjake, nagrađuju ih i podupiru njihov blagotvorni rad. Od ovog doba počinje cvasti znanost, najprije islamska vjerska znanost i s njom skopčano jezikoslovlje, a onda i druge svjetske znanosti.

Padom Omejevića, predstavnika arapske narodne vlade, dolaze na kormilo Abasovići, (132.-656.) kojih je vlada prožeta duhom izmirenja i zajedničkog rada dvaju velikih naroda. Arapa i Perzijanaca ili bolje Nearapa. Politički utjecaj ovihpotonjih raste iz dana

*) Između svih istočnih naroda, koji prigriše Islam, stari su Arapi najzaslužniji u svakom pogledu. Arabija je kolijevka Islama, a Arapi najveći pobornici njegovi: oni ga prvi raširiše na sve strane svijeta, osnovaše islamsku državu i u zajednici s drugim islamskim narodima podigoše islamsku kulturu. Njihov jezik, na kojem je i Kur'an, postade jezikom svih obrazovanih muslimana, a islamska kultura sa svim svojim granama u znak tog priznanja dobi ime "arapska", pa se i danas kaže "arapska literatura", "maurski (zapadno-arapski) stil" (u građevinama), "arapske brojke" i sl. S toga je i ovdje rečeno "kod starih Arapa" mjesto "kod starih islamskih naroda"

u dan, a kulturni njihov poticaj pobudi i same Arape na duševni rad i natjecanje u svakom pravcu. U mnogim gradovima Sirije, Mesopotamije, Egipta i prednje Perzije, gdje se nastaniše Arapi iza velikih ratova, čuvahu se još stare grčke znanosti, naročito filozofija i prirodne nauke. Vješti Sirci prevedoše stara grčka djela na arapski, obrazovani Perzijanci upoznaše ih sa starim indijskim medicinskim i matematičkim djelima, a daroviti Arapi latiše

se sada objeručke marljivog studiranja, zabaciše narodnu nejednakost i kročiše znatan korak naprijed kako u vjerskim tako i u svjetskim znanostima. Prostrane mnogobrojne džamije u Bagdadu, Mekji, Medini, Damasku, Kahiri, Nišapuru, Mervu, Buhari, Kordovi, Toledu, Granadi i drugim velikim gradovima postadoše ognjištem znanja i prosvjete, a novoosnovane medrese pružahu nebrojenoj mladosti, koja je željna znanja dolazila iz svih krajeva (talabul-ilmi), dovoljnu opskrbu svim i svačim, kako bi se bezbrižno mogla posvetiti studijama.

Luča prosvjete zasja na svim krajevima islamskog svijeta i podiže po jeziku i običajima različite, ali po vjeri u jednog Boga i uzvišeni Kur'an jednake narode do zamjerne visine blagostanja i napretka.

Ni danas se ne možemo dovoljno nadiviti onim neznatnim ostacima kulturnih tečevina ovih islamskih naroda, premda je preko njih kroz 1000 i više godina prohujalo nebroj viših i manjih ratova. Ni divlja provala Mongola i križarske vojne na istoku, niti "sveta" inkvizicija na zapadu ne mogoše uništiti tragova te visoke kulture, koju postigoše u srednjem vijeku islamski narodi, kojima je vjera Islam bila nada sve, a uzvišeni Kur'an i hadisi šerif jedini zakon za sva moguća pitanja javnog i privatnog života. Oni su znali i htjeli uvažiti prilike vremena i sve druge okolnosti, pa po njima udešavati svoj život - ali uvijek u granicama propisa šeriata. To im nije smetalo, da postignu najviši stepen kulture svoga doba i ostanu učiteljima cijelog čovječanstva gotovo za deset stoljeća.

Zanimivo je makar i u najkrupnijim crtama upoznati bar glavne tipove naučnih zavoda kod ovih islamskih naroda, jer je škola, gdje se znanje i umijeće širi u najšire slojeve naroda, najvažniji faktor u prosvjećivanju tog naroda i njegovom kulturnom podizanju. Stoga ćemo ovdje pokušati bar u najglavnijim crtama prikazati glavne tipove tih zavoda. Velim pokušati, jer bi trebalo premnogo vremena, a možda ne bi bilo ni moguće danas valjano prikazati uređenje tih zavoda, kojih nije bilo na stotine, nego na hiljade i hiljade u raznim krajevima svijeta, u razno, doba od više od 1000 godina, a sa različitim uređenjem i svrhama. Ponajglavniji je razlog toj nemogućnosti, što mi danas nemamo sačuvano Bog zna ni stoti dio onoga, što su ovi narodi nekada napisali; ono malo djela, što je do danas sačuvano i do nas doprlo, razbacano je po knjižnicama cijelog svijeta, pa se mora čovjek ograničiti na nekoliko djela, u kojima su opet sasvim manjkave vijesti o školama samo nuzgredno ovdje ondje spomenute.

No prije nego počnemo govoriti o uređenju tih škola, treba da se osvrnemo na podjelu cjelokupnog naučnog gradiva ili pravije sveukupne znanosti onog doba.

Sveukupne znanosti dijelile su se tada u dvije velike skupine: islamske vjerske znanosti i svjetske znanosti')- Islamske-vjerske znanosti obuhvatale su čisto vjerske i pravne znanosti (Elulumuddinije i šer'ijje) i jezične (= lisanije), koje su se usporedo gojile, jer su se jedna na drugu mnogo oslanjale. Obje se opet dijelile u mnoge svoje ogranke. U skupinu svjetskih znanosti spadale su sve ostale znanosti. 1)

) ili kako ih Ibni Haldun u svojoj Mukaddimi str. 583. naziva Elumul-aklije i = naklije

Naprama ovoj podjeli sveukupne znanosti razvijali su se i dijelili i naučni zavodi. U početku su se gojile samo islamske znanosti u početnim školama i džamijama, ali kad su se islamski narodi upoznali sa starim grčkim i indijskim djelima na polju svjetskih znanosti, počеше ih studirati najprije u privatnim učenjačkim klubovima, javnim knjižnicama i bolnicama, a kasnije i po džamijama, gdje su u javnim predavanjima vjerske istine i pravni nazori razjašnjavani i potkrepljivani prirodnim zakonima i naučnim istinama. Tako se izmiješaše obje velike skupine, a u novom tipu naučnog zavoda, u medresi, počese se studirati islamsko-vjerske znanosti, koje sada obuhvatahu osim čisto vjerskih i pravnih znanosti i s njima usko skopčanog jezikoslovlja, još i logiku, metafiziku i dobar dio matematičkih i prirodnih znanosti.

Džamija kao prvo i najstarije učilište.

Duševni rad Arapa prije Islama bijaše ograničen na samu poeziju, koja je tada postigla i najviši svoj procvat. Njihovo astronomsko znanje nije bilo ništa osim prosta astrologija, a poznavanje bolesti i lijekova ne može se kod njih nazvati znanstvenim. Povjesnica im je obuhvatala samo rodoslovlje plemena i porodica, nepotpune vijesti o plemenskim mnogobrojnim ratovima i napokon imena proslavljenih junaka i narodnih vladara, uz koja se vezala neka historička data. Ostalo njihovo duševno zanimanje kao: proučavanje tragova ljudi i životinja u pijesku, odgonetanje prošlosti i budućnosti sa dlanova i iz očiju, () pogađanje atmosf. promjena po kretanju oblakova i pravcu vjetrova (), proricanje budućnosti () i sl., ne samo da nije moglo imati znanstvene vrijednosti, nego je bilo i suviše naivno. Sve ovo narodno blago bilo je povjereno dobrom pamćenju sinova

pustinje, koji su se njim ponosili, brižljivo ga čuvali i mlađem naraštaju vjerno na amanet predavali.

Nova vjera Islam, koju Arapi kroz kratko vrijeme prigriše, otvori im novo polje duševnog rada i dade im pobudu za znanstveno djelovanje i rad.

Islam se temelji na Kur'anu, kojemu je tumač i nadopuna riječ i djelo Božjeg poslanika Muhammeda (Alejhisselam!) Kur'an je dakle temelj i izvor svih islamskih znanosti, pa je proučavanje Kur'ana temelj islamskoj obuci, a prvi stepen u tom jest čitanje Kur'ana. Prvi učitelj u Islamu jest sam Alejhisselam, a za njim dolazi sahabei kjirami, koji su od njega naučili Ku'ran, a onda podučavali ostali svijet u čitanju Kur'ana i njegovu sadržaju onako, kako su to oni čuli i naučili od Alejhi-sselama. U džamiji, gdje su se oni sastajali na namaz, učili su muslimani Kur'an i upoznavali iz njega šeriat, zakon, koji je određivao,

*) "do kojih dolazi čovjek svojim razmišljanjem i pomoću svog shvaćanja upoznaje osnove, zakone i dokaze i Iako dođe do nekog uvjerenja, koje mu služi za razlikovanje istine od neistine".... Ibni Haldum: Mukaddima: 532. Na istom mjestu nabroja on glavne ogranke pojedinih skupina: U "islamske vjerske znanosti" (Eššerijjat) spadaju Ilmul-kiraeti vet -tefsir, (nauka o čitanju i tumačenju Kurana) = hadis (nauka o tradiciji) = fikhi vel-feraiz (pravna nauka i nasljedno pravo) = usulifikh vel-džedeli vel-hilafijjat (izvori pravne znanosti i dialektika) i = kielami (dogmatika), od kojih svaka ima opet svoje ogranke. Jezične znanosti (Elulumul-lisa nijje) broje četiri glavna ogranka: Ilmul-lugati (leksikografija) = nahvi, (gramatika) = be-ani i = eledebi (u glavnom stilistika, poetika, metrika i retorika), a ovi opet svoje ogranke tako, da svega ima 12 jezičnih znanosti (ululumil-isna-ašerijje). U svjetskim znanostima broji on sedam glavnih i to: Ilmul-mantiki (logika), = hendeseti (geometrija), aritmatiki (aritmetika) = hej'eti (astronomija), =musiki (muzika), Elulumut - t abi'ijje (prirodne znanosti) i = elilahijje ili ma veraet-tabia (metafizika.)

kako treba da žive i rade vjernici u jedinog Boga i njegova posljednjeg poslanika. Prema tomu je džamija prvo i najstarije učilište u Islamu.

Sahabei-kjirami, vjerni i požrtvovni drugovi Alejhisselamovi, koji su uza nj živjeli, pratili su pomno njegov život i svaki njegov korak, brižljivo pamtili svaku njegovu riječ o vjeri i

vjerskim dužnostima, o životu i društvenim prilikama. Na taj način bijahu oni najpouzdaniji auktoriteti islamske nauke i prvi učitelji iza Alejhisselama.

Čitanje i tumačenje Kur'ana, sabiranje hadisa i formuliranje vjerskih istina (akida), koji izvire iz dva prva izvora, bila je jedina zabava mislilaca prvog stoljeća t. j. ashaba, za tim tabiina, koji su zapamtili ashabe i učili od njih, tebi tabiina i svih onih muslimana, koji su se dali za naukom, a takih bijaše vrlo mnogo, jer "tražiti nauku dužnost je svakog muslimana i muslimanke".

Rođenim Arapima nije to bilo ni teško, jer je Kur'an u arapskom jeziku. Ali Nearapi, kojih se broj primanjem Islama sve više i više povećavaše, osjetiše u tom veliku poteškoću. Njima su bili nepoznati mnogi glasovi arapskog jezika, a uz to im nepotpunost tadanjeg arapskog pisma i sličnost u pisanju riječi raznog značenja zadavala velike napore kod pravilnog čitanja Kur'ana. Da se tomu doskoči, zavedoše neki jezikoslovci stavljanje tačaka (nukta) nad slova i ispod slova za oznaku vokala¹⁾, i sličnih suglasnika) a drugi se dadoše na proučavanje postanka i pravilnog izgovora raznih glasova. Tako se poče razvijati nauka o čitanju Kur'ana (ilm-tl-kiraet) kao prva u vjerskim naukama. S ovim usporedo počinje se razvijati i gramatika arapskog jezika (ilmus-sarfi ven-nahvi), koju su marljivo studirali Nearapi Perzijanci, koji su željeli proučavati Kur'an, hadis i stare arapske pjesme³⁾.

Uz ove nauke o čitanju i tumačenju Kur'ana i hadisa kao glavnih izvora razvija se i nauka o vjerskim istinama, (akaid) onda vjersko-pravne nauke bogoslužja (ibadat) i prava uopće (muamelat). Ove grane vjerskih znanosti uče se u prvim počecima u početnom i višem stepenu i to u početnim školama i džamijama.

Kjuttab (Mekjteb).

Početne škole zvane kjuttab (danas mekteb) bile su gotovo uza svaku mahalsku džamiju ili mesdžid⁴⁾. Tu su djeca učila napamet po koju suru (poglavlje) iz Kur'ana, glavne upute u vjerske istine i obrede za tim čitanje i pisanje (odatle naziv od korijena „pisati“). U Andaluziji se učilo napamet i po koja lijepa pjesmica. 1)

¹⁾ Tačke, kojim se označivao vokal suglasnika zaveo je Ebul-Esved ed Dueli, koji je umro (9. po h. i za koga se veli da je prvi gramatičar A - Đ. Zejdan: Tarihut-te meddunil-Arebi III., 55.

²⁾ Ib. III., 56. Ibni Halligan navodi, da je zavađanje tačaka za razlikovanje običnih suglasnika bili na pobudu Hadžadžu, namjesnika Abdulmelikova u Iraku.

3) lb. III., 77. Znameniti jezikoslovci ovog doba jesu Ebu Amr ibnul-Ala' Temimi, za tim Ebn Zeid, Ebu Ubejde i Asmei, svi učenici prvog, i imam Halil. Ebu Zejd je bio učitelj znamenitog Sibevejha, autora klasičnog gramatičkog djela "Kjkitab", a umro je 214. Ebu Ubejde je najbolji poznavalac vijesti o arapskim bojevima (umro 209), a Asmeija se bavio sakupljanjem pjesama i riječi; (umro 213.). Halil ibni Ahmed sastavi prvi arap. riječnik "Kjkitabul ajn" redajući u njemu riječi po postanku glasova i počinju sa (odadle i ime djela) i sistematski izradi arapsku metriku, radi čega dobije dično ime "imama" (vode). I ') R. Dozy: Geschichte der Mauren in Spanien, II., str. 69, "Početne škole postojale su i otprije i bile vrlo dobre i mnogobrojne. U Audaluziji je gotovo svako znao čitati i pisati dok u kršćanskoj Evropi ne znadijahu to ni ljudi visokog položaja, ako nijesu pripadali svećenstvu.

Hakem II. je još držao da obuka nije dovoljno raširena i u svojoj dobrohotnoj brizi za siromašnije

7

Učitelj u ovim početnim školama zvao se "mukjettib" (učitelj pisanja). To je obično bio jedan vještiji mahaljanin, koji je taj posao obavljao nuzgredno i "hasbeten lillah." Nagrada za njegov trud bili su dobrovoljni darovi imućnijih roditelja njegovih učenika. Te su škole bile posve privatne stvari roditelja jedne mahale, koji su se brinuli za svog učitelja, ako je ovomu trebalo njihove pomoći. Državna vlast se nije u to nikako miješala 2).

U ovim se početnim školama učilo dakle najnužnije iz vjerske nauke i čitanje i pisanje, a onda se dječak upućivao u džamiju kao srednje i više učilište, gdje je 1 učitelj (muderris) držao javno predavanje, koje je mogao slušati svatko. Ako nije bilo takove džamije u mjestu, slali su roditelji svoje dijete u svijet, da "traži nauku" i (talabul-ilmi) i učenik je tada bio "talibul-ilmi" (onaj, koji traži nauku). Mladić pođe u svijet i, gdje mu se svidi učitelj, tu i ostane, a roditelji su dužni, da ga opskrbe makar on i prošao u šeriatu određene godine, kada roditelj nije više dužan brinuti se za svoje dijete.

Džamija kao srednje i više učilište

Učeni muderis (šejh ili ustad) sjedio je u jednom uglu džamije, a oko njega halka (krug) njegovih učenika (tilmiz pl. tilamize ili talib pl. talebe), koji su pažljivo pratili tumačenja svog šejha, bilježili ih i pamtili. Šejh je sam čitao koji tekst i tumačio ga ili je čitao koji učenik, a on razjašnjavao i primjerima osvjetljivao. Katkada je nastavnik diktirao (imla)

svoje tumačenje i nazore ili pak čitave rasprave. Mnogi je znameniti učenjak doživio, da ga u tumačenju zamjenjuje koji učenik, a on samo da sluša i prati i pri potrebi daje razjašnjenja. To je osobito bilo omiljelo u naukama, u kojima se može mnogo diskutirati i sa protivnog stanovišta stavljali pitanja, odnosno braniti nazore svog mezheba ili učitelja.

Pojedino ovako učilište zvalo se po učenjaku i džamiji (-) "Krug učenika Ebu Ishak Širazije u Mansurovoj džamiji" (u Bagdadu), a ugled i vrijednost ovisio o broju učenika) i učenjačkom stepenu nastavnika.

U prostranim džamijama velikih gradova nije držao predavanja jedan nastavnik, nego i više ih, jedan jednu granu, a drugi drugu, jedan u jedno doba, a drugi u drugo, a često i više ih u isto vrijeme.

Učenik je polazio na više predavanja i učio, koliko i kad je htio, a birao sebi učitelja po volji. Učeniku, koji je marljivo polazio predavanje, potvrdio bi učitelj svojim potpisom na samoj knjizi, da je dotični kod njega slušao predavanje po tom djelu. To je, čini se, bilo sve, što je učenik dobio od svog učitelja, koji o sposobnosti učenika nije ništa

slojeve naroda podigne on u glavnom gradu još 27 škola, u kojima su djeca siromašnih roditelja besplatno poučavani, jer je on učitelje plaćao."

Draper: "Ovaj veliki vladar (Haruni Rešid) publicirao je jednu carsku naredbu, prema kojoj se ne smije ni jedna džamija sagraditi, što se neće kod nje i jedan mektjeb podignuti".

') Ibni Haldun: Mukaddima 630 str.

") Muhtesib jedna vrsta policajnih organa, bdio je nad postupkom učitelja sa djecom i sprečavao prekomjerno šibanje djece. - Ibni Haldun: Mukadimma 250.

') Predavanja i disputacije mnogih teologa i pravnika slušalo je na hiljade učenika. Ismail El-Buchari, koji je držao predavanje o badisu u 3 stoljeću, imao je 20.000 slušalaca.

J. Hauri: Der Islam, 199.1

8

odlučivao, nego je to imao dokazati sam učenik držeći korepeticije (muzakjere), a kasnije i samostalnim predavanjem mladima. Priznanje kolega i broj slušalaca ovakog mladog alima odrediće visinu njegove sposobnosti i spremne, podići ga na časno mjesto učitelja ili ga napustiti.

Koja djela i iz koje grane morao je jedan učenik studirati, pa da se smatra, da je nauku svršio, ne može se tačno utvrditi, jer se to svakako tokom vremena mijenjalo, a i nema dovoljnih vijesti o tomu. Stoga ćemo se morati zadovoljiti s vijestima o propisanim naukama u Azharu, što će kasnije slijediti.

Držanje javnih predavanja u džamijama bila je s početka sasvim privatna stvar dotičnog učenjaka i njegovih slušalaca. Ulema je to činila po svojoj dužnosti, koju im propisuje Islam, jer je po Islamu grijeh znati, a drugom ne kazati, a mladost željna nauke pobuđivala i ulemu na rad.

Islamska odredba o idžtihadu i opći slobodni duh, koji je vladao u prvim stoljećima, bodrio je islamske učenjake, da svoje nazore i teorije u dogmatici i pravu ovako javno i otvoreno ispovijedaju u džamijama, da tu stiču slavu i priznanje na ovom, a sevab na onom svijetu, jer vrše propisanu im dužnost.

Naravno je, da u prvim počecima nije bilo mnogo znamenitih poznavalaca Kur'ana i hadisa i s njima vezanih dogmatičkih i pravnih pitanja, pa su se i ovaka predavanja mogla držati samo po velikim džamijama onih gradova, gdje su se naselili sahabei-kjirami i oni učeni muslimani, koji su od njih slušali tumačenje Kur'ana i hadisa. Osim Meke i Medine bijahu središtem znanstvenog rada nova prijestolnica Damask i novoosnovani vojnički gradovi Kufa i Basra. Kasnije se sve više i više povećaje broj napučenih gradova i u njima velikih džamija, u kojima se drže javna predavanja, vode znanstvene diskusije između pripadnika jedne i druge političko-vjerske stranke, pravnog sistema ili dogmatičke škole i sl., a marljiva pera učenika to bilježe i predaju mladima, da tu gradu sistematski srede u klasična djela dogmatike i prava.

Džamija dakle nije samo vanjski znak islamskog kulta, nego ujedno prvo i najviše učilište, gdje se gojila znanost i širila prosvjeta u najšire slojeve naroda. Pomislimo samo, koliko je moglo biti ovakih džamija, u kojima su se držala javna predavanja u doba cvjetanja istočnog i zapadnog hilafeta, kad je vlast islamskih halifa sezala od Himalaja do Atlanskog oceana, od obala Kaspijskog jezera, Crnog i Sredozemnog mora i podnožja Pireneja do u dubine Afrike i obala Indijskog oceana; kad je u samoj prijestonici Bagdadu bilo preko 100.000 džamija, u Kairi 30.000. a u Kordovi samo velikih 3.000!)! Uzmimo, da je samo u svakoj stotoj džamiji držano ovako predavanje, opet će broj ovih učilišta daleko nadmašiti današnji broj škola u tim krajevima, a početnih škola, koje su malne uza svaku džamiju bile

postavljene, biće kud i kamo više! A koliki bi tek onda mogao biti broj učenika i slušalaca u tim učilištima!

Medresa

Naučni zavod, koji je po svojoj uredbi mnogo više sličio današnjim uređenim školama, bila je medresa (učilište), koja se osniva tek u V. (XI.) stoljeću.

No osnivanjem i uređenjem ovih zavoda nije se umanjila važnost prvih (džamija), jer su islamske znanosti i čisto vjerske i svjetske doživjele svoj vrhunac procvata u džamijama prije osnivanja medresa, a mnogobrojni veliki učenjaci i njihova klasična djela u svim granama znanosti nikoše i živješe prije otvorenja prve medrese. U džamijama, bolnicama, tekijama, javnim i privatnim knjižnicama, te privatnim stanovima

’) Đ. Zejdan: Tarihuttemeddun, II. 188, 190, V, 91,

i znanstvenim klubovima gojila se i cvala znanost ništa manje nego i kasnije u uređenim medresama. Medresa je. mogla samo uspješnije i brže raširiti u široke slojeve naroda umne tvorevine velikih mislilaca II., III. i IV. stoljeća, zgodno i sistematski raspoređivati ih i tražiti način lakšeg razumijevanja i tumačenja. Pa tako je i bilo. Nakon IV. stoljeća nije ni u jednoj grani isl. vjerskih ili svjetskih znanosti nastala kakova bitna promjena ili velik korak naprijed, a da o tom nije bila prije zasađena klica; sve se vrzalo oko starih klasičnih djela, tumačilo se i sređivalo gradivo, iz čega je nastao nepregledan broj manjih, srednjih i viših komentara, izvadaka, traktata, rasprava i raspravica.

No ne smije se s toga važnost i vrijednost same medrese umanjivati. Ona je vrlo uspješno vršila svoju zadaću širenjem znanja, ona je kao rasadnica prosvjete cvala u doba, kad je tamna koprena neznanja i bardarstva pokrivala veći dio poznatog svijeta, a sa onim neprocjenjenim blagom znanja i umijeća, što se gojilo baš u ovim medresama, kitio se i cijeli svijet sve do pred 2-3 stoljeća.

Islamski kulturni historičari ne slažu se u pitanju, kada je osnovana prva medresa niti gdje. Sigurno je samo. da je prvu veliku medresu u Bagdadu osnovao Nizamul-mulk Tusi,¹⁾

vezir Melikjšaha, seldžučkog sultana, god. 457. po hidž-retu (1067.). koja se po njemu naziva "Nizamijja").

Velika ova medresa je monumentalna građevina, a sagradio ju je arhitekt Ebu Seid Safi. Za uzdržavanje njezino uvakufio je Nizamul-mulk dućane, koji su sagrađeni oko nje i druge nekretnine, od čega je bilo godišnjeg prihoda oko 60.000 dinara (1 milijun kruna).

10. Zul-kade 459. (22. septembra 1067.);1) uoči ponedjeljnika bilo je svečano otvorenje medrese i prvo predavanje držao Ebu Nasr Ibnus-Sabbag, mjesto imenovanog prvog muderrisa Ebu Ishak Eš-Sirazije, koji je tek nakon 20 dana otpočeo svoja predavanja.

*) Ebu Ali, Elhasan ibni Ali sa dičnim imenom Nizamul-mulk bio je jedan od najvećih dobrotvora i najzaslužnijih muževa istočnog hilafeta u V. stoljeću. Rođen je 408. u Tušu. Za Tugrulbega, prvog vladara dinastije Seldžuk. uspeo se do časti vezira, koju je obnašao i za vlade obojice narednih vladara: Alp-Arslana i Melikišaha Umro je 455. Iza smrti sultana Alp-Arslana, kod koga je on uživao veliko povjerenje, nastala borba za prijesto između njegovih sinova. Nizamul-mulk priskoči u pomoć Melikjšahu i osigura mu prijesto, a on mu iz zahvalnosti predao svu vlast u ruke tako, da je Nizamul-mulk gotovo 20 godinu neograničeno vladao. Mudrom i pametnom upravom pošlo mu je za rukom zavesti red i mir u državi i privući sebi najveće protivnike dinastije. Neumrlu je slavu stekao osnivanjem mnogobrojnih kuća znanosti (dur-ul-ilm), medresa, tekija i uboških kuća, gdje su učitelji, učenici i siromasi dobivali besplatnu opskrbu i stan. Takove zavode podizao je on no cijeloj državi i trošio na njih -- veli se - oko 600.000 dinara (od prilike 10 milijuna kruna). Osim velike medrese u Bagdadu osnovao je on još po jednu medresu u Isfihanu, Nišapuru, Heratu i drugim mjestima; sve ove medrese zovu se po njegovu imenu "Nizamijje". - Gj. Zejdan: Tarihut

temedun III., 200.----- "Njegova misao bila je prije svega upravljena na unapređivanje znanosti; kao

što je Melikjšah u Nišapuru i dr. mjestima, tako je i on u Basri, a najprije u Bagdadu osnovao medresu, a to je nešto slično našim univerzama, ali u prvom redu teološko-jurističkog karaktera. Ova je medresa, prozvana po njemu Nizamijja, bila prvo mjesto učejačkih studija u seldžučkom carstvu i ostala je taka kroz teška vremena, koja će kratkotrajnom procvatu brzo

učiniti kraj, sve do provale Mongola" - Dr. A. Muller: Der Islam in Morgen- und Abendland, III., 95.

') Spominje se, da je u Nišapuru, glavnom gradu pokrajine Horazan, osnovano više medresa (Bejhekijja, Seidijja i dr.), prije nego je Nizamul-mulk osnovao u Bagdadu veliku medresu, pa da je i sam Nizamul-mulk osnovao jednu medresu u Nišapuru prije one u Bagdadu. Prednost, koja se daje bagdadskoj "Nizamijji", biće valjda s toga, što je ona u Bagdadu prva i što su učenici bili u toj medresi svim opskrbljeni.

') f. Wiistenfeld: Die Academien der Araber und ihre Lehrer. Gottingen 1837, str. 8.

10

Veliki ugled i opće priznanje, koje je Eš-Širazi uživao u učenom islamskom svijetu, privukao je veliki broj učenika u ovu medresu. Sam je govorio, da nije u svom putovanju došao ni u jedno mjesto, a da nije našao tu po kojeg svog učenika, koji je zauzimao časno mjesto.

Potanjih vijesti o uređenju ove medrese nema. Zna se samo, da je bila na veliku glasu i u kasnije doba i da su u njoj držali predavanja znameniti islamski učenjaci, od kojih ćemo ovdje neke nabrojiti: 1)

Prvi je bio gore spomenuti Eš-Širazi, pisac mnogobrojnih djela o pravu i dogmatici, među kojima su znameniti: Ettenbih fil-fikh (doživilo je preko 30 komentara) i Elmuhezzeb o pravu, Hikmetul-išrak o tesavvufu i Akidetus-selef o dogmatici i dr.

2. Ebu Sad Abdurrahman Elmutavvali;

3. Ebu Nasr Abdus-Sejjid ibnus-Sabbag, koji je, kako je gore rečeno, prvi držao predavanje u Nizamiji. Bio je priznat učenjak kao i Eš-Širazi, pisac kod Šafija najviše cijenjenog pravnog djela Eššamil i drugih;

4. Ebu Bekr Muhammed ibni Ali Eššaši;

5. Ebu Jusuf Jakub El-Isferaini, pisac djela Elmustazherij;

6. Ebu Abdullah Husejin ibni Ali Et-Taberi, pisac velikog pravnog djela Kjitabul-udde;

7. Ebu Muhammed Abdul-Velihak El-Earisi, autor jednog tefsira, gdje je spomenuto preko 100.000 stihova kao ševahid. Veli se da je napisao preko 70 djela;
8. Ebu Bekjr Muhammed Et-Temimi, Es-Samani, daleko poznati vaiz;
9. Ebu Hamid Muhammed Elgazzali, čuveni islamski učenjak i pravnik Šafijskog mezheba. Koliko je priznanje i ugled uživao, vidi se po dičnim imenima, koje mu učeni svijet daje kao Zejnuddin, (= nakit vjere) i Huddžetul-islam, (= neoborivi dokaz Islama);
10. Ebul-Hasan Ali ibni Muhammed Et-Taberi;
11. Ebu Bekjir Muhammed ibni Ahmed Eš-Šaši, sa počasnim imenom Fahrul-islam (ponos Islama), komentator Sabbagova Eššamila u 20 svezaka;
12. Ebu Nasr Abdur-Rahim El-Kušejri, En-Nisaburi, koji je svojim oštrim prepirkama sa Hambelijama izazvao veliku bunu;
13. Ebul Futuh Ahmed ibni Muhammed Elgazzali, brat Ebu Hamidov i njegov nasljednik na profesorskoj stolici u Nizamijji;
14. Ebul-Feth Esad El-Mihani, koji je dva puta bio namješten u Nizamijji;
15. Ebu Mansur Said ibni Muhammed Errezzaz;
16. Ebu Vakt Abdul Evvel Eššedžeri, čuveni poznavalac hadisa;
17. Ebul-Nedžib Abdul Kahir Es-Suherverdi, pisac sufijskog djela Adabul-muridin;
18. Ebul-berekat Abdur-Rahman El-Enbari, koji je napisao preko 100 djela, među njima Esrarul-arabijje, vrlo korisno i lako razumljivo djelo o gramatici, rječnik Divanul-luga, komentar Hamase i Mutenebbina divana, povijest grada Anbara i dr.;
19. Ebul-mehasin Jusuf Ibnuš-Šeddad, pisac poznatog djela Siretu Salahiddin i mnogi drugi čuveni učenjaci.

Ovi navedeni učenjaci bili su prvi profesori, najstariji po časti, dok je istodobno bilo još profesora i pomoćnih učitelja.

Kako se vidi po djelima ovih znamenitih prvih muderrisa Nizamijje, bili su to najviše stručnjaci čisto vjerskih znanosti, a naročito šeriatskog prava i dogmatike, te jezičnih nauka, a većina ih je predavalo kasnije i u drugim medresama Bagdada, po Siriji i Egiptu.

') Po Wustonfeldu odnosno Ibni Šulilnivoj: Tabakatuš-Šafijje.

II

Seldžučki sultani bili su mezheba (ritusa) šaiijskog, pa se u njihovoj državi po tom mezhebu i sudilo i u medresama učilo.

Nizamul-mulka su u podizanju naučnih zavoda slijedili ostali vladari (sultani i emiri) prostranog islamskog svijeta, a među njima su se u tom najviše proslavili sultan Nuruddin Zengi, vladar u Damasku (umro 570.). On je podigao lijep broj medresa u Damasku, Halebu, Himsu, Balebekku i drugim mjestima, a osnovao i dosta džamija, bolnica i tekija.

Iza njega dolazi po redu sultan Salahuddin Ejjubi, rodom Kurd (umro 589.), koji je sagradio još danas održane medrese u Kairu, (a to je najstarija medresa u tom gradu) Aleksandriji, Kudus (Jerusalemu) i drugim mjestima.

Znamenit je također vladar Erbila Muzafferuddin (umro 630.), koji je osim medresa osnovao velik broj sirotišta za djecu i siromahe.

Za Salahuddinom su se povelili njegovi potomci i drugi vladari Egipta i Sirije, pa je tako broj medresa u samom Kairu narastao na 25. Kad su kasnije tamo zavladao Mamelučki sultani, nastala prava natjecanja između sultana i velikih bogataša; za kratko vrijeme podiže se još 45 medresa, te je u polovici IX. stoljeća za života spisatelja povjesničara Elmakrizije bilo u Kahiri 70 medresa.

Osmanlijski sultan Orhan (umro 761.) prvi je osnovao medresu, a za njim su slijedili ostali sultani i veliki dostojanstvenici. Najznamenitije medrese u osmanlijskom carstvu jesu medrese sultana Fatiha i one sultana Sulejmana, zvane Medarisi (8 medresa kao 8 viših i nižih odjelenja) u Carigradu.

Osnivanja medresa i nagrađivanje nastavnika dobrim plaćama, a učenika dovoljnim stipendijama smatralo se dobrotvornim i pobožnim djelom, baš kao što je i studija teologije mimbusom svetosti zaodjevena bila; halife, bogati trgovci i činovnici, žene visokog položaja podupirali su s toga razne akademije. Zgrade su često bile ogromne i najvišim arhitektonskim sjajem ukrašene. Tu su bile velike predavaonice, kupališta, blagovolišta i stanovi kako za učenike tako i za nastavnike. Svaki je učenik imao svoju zasebnu sobicu, a pripadala mu dotacija u novcu, odijelo i hrana uopće sve, što je omogućivalo, da se on nesmetano odao samo

studijama. Broj učenika je bio vrlo velik; tu se nalazilo učitelja i učenika sa svih strana svijeta. Oni iz Španije putovahu kroz Afriku i Aziju do u daleku Bunaru i Samarkand, pa čak i Indiju, a isto tako dolazili ljudi iz najudaljenijih krajeva u Spaniju, da slušaju znamenite učenjake, posjećujući uzgred medrese u Tunisu, Kajrovanu, Bagdadu, Kairu i drugim mjestima).

Znameniti putopisac iz II. stoljeća Ibni Džubejr navada, da je on vidio u Damasku 20, a u Bagdadu 30 medresa. (36 - Hauri: Der Islam 209.).

U Španiji je bilo također vrlo mnogo viših učilišta, ali se čini, da nijesu bile uređene po uzoru Nizainije i drugih medresa na Istoku.

Mekkarija veli o tom: U Španjolaca nema medresa, koje bi im pomagale da dođu do znanja; oni uče sve znanosti u džamiji plaćajući učitelja (~°jr~\) i uče da se nauče, a ne da dobiju plaću 2).

Spominje se, istina, da je bilo mnogo medresa u Kordovi, Seville, Granadi, Toledu i drugim velikim gradovima, za Granadu se čak veli, da je imala 17 velikih i 120 manjih medresa, ali će biti najvjerovatnije, da su to bile džamije, u kojima su učenjaci držali predavanja, kao i u Azharu u Kahiri.

’) J. Hauri: Der Islam in seinem Einiluss auf das Leben seiner Bekenner, str. 199. ') Nefhuttib I., 104.

12

O broju medresa u doba cvjetanja istočnog i zapadnog hilafeta kao i za doba propadanja i vlade malih državica, mulukji tavaifa, ne može se stalno ništa reći. Nutarnje neprestane bune i ratovi i provala neprijatelja islamske kulture ništila je na prvom mjestu ova slavna ognjišta prosvjete. Da je broj ovih učilišta bio toliki, da bi nas preko svakog očekivanja iznenadio, dokazuju nam gornji navodi, mnoge još sačuvane medrese i napokon ruševine, koje se i danas vide i u manjim mjestima prostranog islamskog svijeta. A gdje je još znatni broj gradova, koji propadoše sa svim svojim spomenicima isl. kulture, sa svim džamijama,

medresama, bolnicama, sirotištima i tekijama, pa broj džamija i medresa, na kojih se ruševinama dižu danas privatni stanovi, hoteli i druge javne zgrade).

Kjuttab dakle bijaše gotovo uza svaku džamiju postojeća osnovna škola, gdje se učila djeca (talimus-sibjan) čitanju i pisanju, gdje su dobivali upute u vjerske obrede i vjersku nauku i učila napamet po koji odlomak iz Kur'ana i po koju pjesmicu odgojnog i vjerskog sadržaja.

Džamija i medresa bijahu srednja i viša učilišta, gdje su se u I. stupnju učile, (studirale talisil, tedris) početne vjerske znanosti (o vjerskim obredima podrobno, o dogmatici i senatskom pravu u glavnijim crtama) i za ove potrebne grane jezične znanosti (gramatika i sintaksa, metrika i stilistika) i filoz. propedeutika (mantik-logika), a uzgredno s tim učila se povijest, matematika i prirodne znanosti). U II. (višem) stepenu učile su se potanko sve vjerske (teologija, tumačenje Kur'ana i hadisa) i šeriatsko-pravne znanosti (proučavanje izvora prava, pravnih pravila i analogije, sveukupno materijalno i formalno pravo), za tim iz filozofije, metafizike, matematike, prirodnih i ostalih svjetskih znanosti svi oni dijelovi i u onom opsegu, ukoliko je to potrebno za razjašnjenje i dokazivanje vjerskih istina, i potkrjepljivanje i opravdanje pravnih nazora i rješenja, te suzbijanja učenjačkih protivnih nazora i mišljenja i nauke heretika, slobodoumnjaka, prirodnjaka i sl. vjerskih sekta.

Bilo je dosta medresa u kojima se učila poglavito jedna grana vjerskih znanosti obično hadis, te se taka medresa prama tom zvala Darul-hadis, a u nekima se opet davala velika važnost sufijskoj nauci, a profesori i studenti bili pripadnici kojeg sufijskog tarika (reda) ili po odredbama vakfije (šarti vakif) učili određene virдове; ovake se medrese kasnije zovu, a ima ih najviše među Perzijancima i Osmanlijama.

Svjetske znanosti nijesu se dakle kao takove posebno učile u džamijama i medresama, nego samo kao nadopuna i pomoćne nauke za vjersku znanost. Kao znanosti gojene su one na drugim mjestima, u javnim i privatnim učenjačkim klubovima, koji su se obrazovali u privatnim kućama (medžlisul-ilm), javnim i privatnim bibliotekama (hazain-ul-kjutub), bolnicama (maristan), opservatorijima (mersadi felekji) i sl.

') Mustansirija, znamenita medresa, koju je sagradio 1233 halifa Mustansir u Bagdadu, pretvorena je u veliki Karavansaraj.

') Ove uzgredne znanosti učile su se većinom čitanjem viših i manjih, težih i lakših djela iz edepske književnosti, što je na prvom mjestu služilo upotpunjenju jezikoslovlja. Pa se vidi, šta su sve ova djela edepske književnosti sadržavala, navešćemo ovdje iz I. (Ioldziherove: Kratke povijesti arapske književnosti slijedeći odlomak (str. 85. i 87.), "Edebska književnost podgaja u Islamu uza stručne naučenjake kolo obrazovanih ljudi. Ona ne pretresa opće ljudske prilike po kakvoj stručnoj nauci, nego ih gleda sa stajališta obrazovanog posmatranja, te ima enciklopedičan značaj. Tu ima gradiva iz najraznovrsnijih grana znanja: poviesničkog predanja iz džahilijeta, povjesti Islama, povjesti pjesništva, tu je prozodija poslovice, književne i povjesničke priče i t. d.

Gore smo napomenuli, da su se Arapi najviše za vlade halife Melmuna upoznali sa starim grčkim i indijskim djelima o filozofiji, matematici, medicini i prirodnim znanostima, pa se svojski latili daljnjeg proučavanja. Kroz 3-4 stoljeća niče među njima lijep broj učenjaka, koji su ove znanosti unaprijedili i unijeli u njih novih misli i nazora, obogatili ih novim otkrićima i nalazima i tako ih podigli na viši stepen davši im obilježje Islama i islamske kulture. Kad se Zapad podigao i počeo istraživati djela starih naroda, našao ih je najviše u arapskom jeziku i pomoću njih se upoznao sa antiknim klasicizmom.

Učenjački klubovi i biblioteke kao učilišta filozofije i prirodnih znanosti.

Muslimani su najprije učili filozofiju po djelima Platona (Eflatun), Arestotela (Erestetalis) i njihovih tumača, a onda je tumačili i razjašnjavali u svojim djelima. Filozofija je tada obuzimala logiku, psihologiju, metafiziku i prirodne nauke, ali se rijetko koji islamski učenjak bavio samo ovom filozofijom, obično se svaki bavio još i medicinom i astronomijom.

Dok su se jedni bavili ovim filozofskim znanostima kao takovim na pr. Kindi, Farabi, Ibni Sina i dr., drugi su nastojali, da filozofski nauk dovedu u sklad sa islamskim dogmama i da ih time potkrjepljuju. Tako nastaje posebna grana islamske vjerske filozofije (Ilmi kjelam), u kojoj se proslaviše Zemahšerija, Bakillanija, Ešarija i slavni Gazzalija.

"Slobodoumnjaci", koji su se bavili proučavanjem filozofije i prirodnih nauka uopće bez obzira na njihov sklad s dogmatikom, bili su nekad i poprijeko gledani od strane strogih vjerskih učenjaka i s njima složne mase, prigovaralo im se i raskolništvo, a bilo je vremena, kad ih ni državna vlast nije trpjela. Ne smijući u takim prilikama javno u džamiji držati svoja predavanja, krili su se oni po "tajnim učenjačkim zborovima" i tu studirali. Njihova djela i nauka nijesu ipak ostajala tajnom; za čas su se raširila po čitavom islamskom svijetu.

Takovo jedno učenjačko društvo ustrojilo se je u Bagdadu sredinom IV. stoljeća pod imenom "Ihvanus-safa" (Čista braća). Brojilo je oko 50 članova, među njima Ibni Mašer El-Busti, Ibni Harun Ez-Zendani, Zejd ibni Rifa-a, Mehredani i drugi. Njihov nauk i filozofski pravac, što su ga u 51 djelu (risali) prikazali, zatajivši međutim svoja imena, daje najpotpuniju sliku čiste "islamske filozofije", koja ne stoji ni u kakvoj opreci sa islamskim vjerskim dogmama, nego temeljeći se na logici, moralu i prirodnim zakonima stoji i danas tako uzvišena. Njihova djela i nauk nađoše u kolu racionalista Mutezilija oduševljenih pristaša, koji ih prenesoše na sve strane islamskog svijeta.

Kroz kratko vrijeme donese ih Ebul-Hakjem El-Kermani (umro 458.) u Španiju, gdje padoše na mnogo plodnije tlo. U Španiji se i prije toga gojile svjetske znanosti kao i na istoku, ali se prava filozofija tek sada počeo širiti. Dvor halifa i samostalnih vladara malih državica (muluki tavaif) bio je i ovdje zaštitnik znanosti i podupirao učenjake. Iza Jahja El-Kurtubije (umro 315.), Ebul-Kasim El-Madžritije (umro 398.), Ibnus Semah El-Garnatije, Ibnussaffara, Zehravije i drugih, koji se prije proslaviše, javiše se sada Ibni Badže (Avenpace), Ibni Rušd (Averroes) i Ibni Tufejl sa svojim djelima o filozofiji, koja su u Evropi uživala najviši autoritet i bila temeljna djela sve do preporoda.

Učenjačkih društava, kao što je Ihvanus-safa, bilo je još, ali je mnogo više bilo učenjačkih sastanaka (medžalisul-ilm), koji su se obdržavali na dvoru kod halife, u kućama velikih dostojanstvenika i prijatelja znanosti. Tu se sastajali savremeni učenjaci svoje struke i raspredali zapletena pitanja. U tomu su prednjačili halife, koji su poznati kao veliki ljubitelji znanosti. Među ovima zauzimaju prvo mjesto kao promicatelji filozofije i svjetskih znanosti uopće Memun, bagdaski halifa (198.-218.), Hakjem, halifa u Španiji (umro 366.) i Hakjim Fatimović, emir u Egiptu (umro 411.), Abdur Rahman II., emir u Španiji, bio je također veliki zaštitnik znanosti uopće, a filozofije napose, a i Mansur i Harani Rešid, samo u njihovo doba ne bijahu još raširene filozofija i prirodne znanosti, pa su oni mogli podupirati samo vjerske znanosti i medicinu. Halife, koji su bili ljubitelji znanosti, okupljali oko sebe sve znamenite učenjake svoga doba, podupirali ih na svaki način, nagrađivali ih za njihova djela i lako

unapređivali i gojili samu znanost. Rado su slušali učenjačke rasprave i diskusije, koje su priređivali u svom dvoru, a mnogi od njih učestvovao sam u tim raspravama.

Osim u javnim i privatnim učenjačkim klubovima i sastancima studirala se filozofija i prirodne znanosti i u javnim i privatnim knjižnicama, kojih bijaše sva sila. Najpoznatije bijahu "Bejtul-hikjmet" u Bagdadu, "Hizanetul-Kjutub" i "Darul-hikjmet" u Kairu i velika knjižnica Hakjema (350.-360.) u Kordovi.

Misli se, da je Harani Rešid osnovao knjižnicu "Bejtul-hikjmet" u Bagdadu i sakupio u nju sva djela, što se dotada bila prevela s tuđih jezika (najviše o medicini) i što su islamski učenjaci pisali o vjerskim znanostima. Kad je došao na vladu Memun, zasnuje prevadanje stranih cijela u veliko. Mnogobrojni prevodioci, većini dijelom kršćani, neprestano prevadahu na arapski jezik sve, što se u državi našlo u grčkom, sanskritskom, perzijskom i indijskom jeziku, a halifa im rad bogato nagrađivaše. Tu se kupili osim prevodilaca još mnogi prepisivači (mussah), koji su prepisivali djela za se ili za prodaju, učenjaci i pisci, koji su tu studirali i raspravljali. Tu je mnogo dolazio znameniti matematičar Harizmija, astronomi Jahja Mevsilija, sinovi Šakjirovi i mnogi drugi. Tom knjižnicom upravljao je posebni upravitelj (sahib), a najznamenitiji bijaše Sehl ibni Harun, gorljivi perzijski nacionalista.

Bagdadlije su slijedile u tom halifa Memuna i osnivali više i manje knjižnice. Između ovih je bila najpoznatija knjižnica vezira Sabur ibni Erdišira, podignuta 381., u kojoj je bilo više od 10.000 djela. Ova je knjižnica bila u Kerhu, jednom dijelu grada, koji je izgorio 447. kod provale Seldžuka. Sakupljanjem knjiga poznat je i halifa Nasir (umro 622.).

Za Memunom se povodili i drugi vladari islamskog svijeta. U Španiji je bio Hakjem u mnogom sličan Memunu, ali ga je u sakupljanju knjiga i pretekao. On se isticao kao veliki ljubitelj znanosti, a sakupio je u svoju knjižnicu, što nije niko do tada. Posebni agenti njegovi obilazili su po cijelom istoku i plaćali veliki novac za razna djela. Njegova bogata knjižnica bila je smještena u naročitim prostorijama dvora, a imala je i posebnog upravitelja i nadzornika. Veli se, da je tu bilo 44 popisa pjesničkih, .divana, svaki popis od 20 listova. Uzmimo, da je na svakoj stranici po 25 imena, to bi broj samih divana izašao na 44.000. A gdje su onda ostale grane znanosti? Ibni Haldun i Mekkarija drže, da je tu bilo preko 400.000 svezaka.

Za svojim vladarom Hakjemom povodili se velikaši države i naroda, pa se natjecali u podizanju knjižnica. Veli se, da je u samoj Granadi bilo 70 javnih biblioteka'). Španjolci su, veli se, imali bolest sakupljati knjige, to je bilo kod njih vanjski znak gospodstva i ugleda.

Kordovaska knjižnica počela je propadati za opsade od Berbera, a potpuno je uništena kod provale Kršćana.

Egipatski vladari Fatimovići nijesu htjeli u tom izostajati iza bagdadskih i španjolskih halifa. Aziz billah, II. halifa, osnuje na pobudu svog vezira Jakub ibni Kelsa veliku biblioteku, koju prozove "Hizanetul-kjutub" (riznica knjiga), u kojoj se kasnije nakupilo, kako se pripovijeda, preko 1,5 milion svezaka, među njima 3.400 samih mushafa, zlatom iskićenih pisanih Kurana, 6.500 djela o filozofiji, matematici i astronomiji²). Naravno, da je ovdje bilo i vrlo mnogo primjeraka jednog te istog djela, a biće vjerojatno, da se taj broj odnosi na sve knjižnice, koje su bile smještene u dvoru, dakle ne samo u Azizovoj knjižnici. I ova je knjižnica propala kao i druge. Nešto je spržila vatra, nešto odnio Nil, a veliki dio izbačen u Saharu, gdje su ga vjetrovi nosili, a od kože na koricama pravio svijet obuću. Salahuddin je zatekao tu samo 120.000 svezaka.

Hakim bi emrillah podigao je 395. u blizini zapadnog dvora u Kairi knjižnicu, koju je nazvao "Darul-hikmet" ili "Darul-ilm", i koja je imala služiti svijetu za čitanje, studiranje i pisanje, baš kao i Memunova knjižnica u Bagdadu. Ova je bila još bogatije uređena za posjetioca, sluga i nadzornika bilo je dovoljno, tu sve pisaće potrebe. Osim toga postavio je on i učitelje za razne struke, astronome i liječnike, koji su bili plaćeni, da poučavaju svijet, što dolazi. Posjetiocima je bilo dozvoljeno da tu drže predavanja i raspravljaju o spornim pitanjima. To je katkada dovelo i do nereda i najposlije dalo povoda Efdalu-ibni Emirul-djujušu, da (510.) dokine tu povlasticu, koju opet iza njegove smrti uvedoše, ali sada ograničeno. I tu je bilo ne manje od 100.000 svezaka. Salahuddin je oborio ovu knjižnicu i podigao tu medresu šafijskog mezheba, koju Ibni Haldun naziva "Darul-marifet".

U Siriji ne bijaše za dugo znamenitih knjižnica, jer Abasovići ne polagahu na Siriju velike važnosti. Kao jedna od starih velikih knjižnica spominje se ona u Tarabalusu, koju su križaru oplijenili 502. Kad je Nuruddin Zengi zavladao, podigao je u Siriji pored medresa i javne knjižnice, koje su nosile njegovo ime Elhazainun Nuriije. Tako je činio i Salahuddin.

Ni istočne pokrajine bagdadskog halifata nijesu zaostajale mnogo iza zapadnih, ali danas ima premalo vijesti o tomu. U Horasanu, gdje su ugledale svijet prve medrese, bilo je sigurno dosta i knjižnica. Jakut navada u svom "Mudžemu", da je vidio u Mervšahdžanu 20 knjižnica, kojima brojem knjiga nije bilo para na daleko. Veli, da je on u takoj jednoj knjižnici, u kojoj je bilo 12.000 svezaka, studirao.

U Transoksaniji (Ma veraen-Nehr) bilo je također lijepih knjižnica. U Buhari je bila znamenita knjižnica Nuh ibni Mansura, sultana Buhare, u kojoj je učio slavni ibni Sina, koji za tu knjižnicu veli: "Tu sam vidio knjiga, koje mnogi ljudi ni po imenu ne poznaju"⁹⁾. U Meragi je podigao Hulago glasovitom Nasi-ruddin Tusiji knjižnicu, u kojoj je bilo preko 400.000 svezaka.

Ovo su najznamenitije javne knjižnice, koje utemeljiše Kalife i sultani, da se njima služi i koristi svako, ko želi. Osim ovih bilo je još sva sila knjižnica, koje su pripadale medresama, bolnicama i džamijama i u kojima su sakupljane knjige one grane, kojoj je namijenjena dotična medresa i džamija. I ove su bile lijepo uređene, imale svoje upravitelje, a neke bile i vrlo bogate.

⁹⁾ Đ. Zejdan: Tarihut temeddun: III. 208.

⁹⁾ Ib. III., 209.

⁹⁾ U ovoj je knjižnici bio posebni odio za grčku filozofiju i privatne znanosti. - Muller: Der Islam in Morgen- und Abendland II, 47.

Pored ovih javnih knjižnica bilo je vrlo mnogo i privatnih; učenjaci su kupili pod svoj krov razna djela, da im je sve pri ruci, a bogataši se natjecali u tom. Sahib ibni Abbad je imao knjižnicu, za koju je trebalo 400 deva da je prenesu, Muvefekuddin ibnul Matran imao je u svojoj knjižnici 10.000 svezaka i tri prepisivača, Eminuddevletova knjižnica brojila preko 20.000. Još se spominju mnogi kao: Feth ibni Hakan, Ibnul-kifti i drugi. Ebu Temmam, glasoviti pjesnik i sabirač antologije Hamasa, na svom putu nade u Hamadanu gostoprimstvo kod jednog ljubitelja znanosti, gdje je ostao dulje vremena, jer snjegovi bijahu zavalili putove. Biblioteka tog prijatelja bila je tako velika, da je on tu sastavio četiri velike antologije, među njima Hamasu¹⁾.

Bolnice kao učilišta medicine

Bolnice, koje se po perzijskom zovu maristan ili bimaristan, nijesu služile samo za liječenje bolesnika, nego su to bile visoke škole, gdje se učila medicina i farmaceutika i one grane prirodnih znanosti, koje su s ovim u tijesnoj vezi, kao kemija, botanika i dr.

Arapci su pravili svoje velike bolnice po uzoru znamenite stare bolnice u Gjundešapuru, koja je cvala u doba njihova osvajanja i gdje su se ovi najprije upoznali sa liječničkom znanosti starih Grka, Indijanaca i ostalih.

Prvu bolnicu osnovao je Velid I. u Damasku god. 88., u koju je dao smjestiti sve one, koji su bolovali od džuzama (jedna vrsta opasne i prelazne kožne bolesti).

Mansur je prvi od Abasovića, koji se pobrinuo za suzbijanje i liječenje bolesti i dobavio u Bagdad liječnike iz Gjundešapura. Ne spominje se, da je podigao kakvu opću bolnicu, nego samo "Kuću slijepaca, siročadi i iznemoglih žena", a misli se, da je on prvi osnovao liječilište za umobolne.

Haruni Rešid je prvi Abasović koji je osnovao veliku bolnicu po uzoru Gjundešapurske bolnice. Glavni liječnik te bolnice bio je Masoje (Masevejh), a iza njega sin mu Johanna. Barmekidi su također podigli jednu bolnicu pod svojini imenom, u kojoj bijaše liječnik Indijanac Ibni Dohn.

Za Bagdadom su se povodili i ostali gradovi u svačem pa i u bolnicama. Feth ibni Hakan, vezir halife Mutevekjila, podiže u Kairi bolnicu "Maristan-ul-megafir", a za njim Ibni Tulun 259. g. jednu bolnicu pod svojim imenom, koja je stajala 60.000 dinara (oko 1 milijun kruna) i u kojoj se liječio samo prosti narod.

Koncem III. stoljeća eto već bolnica u Meki, Medini i drugim gradovima, a u IV. stoljeću nastaje pravo natjecanje između halifa i vezira. Vezir Ali ibni Isa podiže jednu bolnicu u Harbijji (mahala Bagdada) 302. i povjeri je svom liječniku Ebu Osman Dimaškiji. Liječnik Sinan Ibni Sabit otvori jednu bolnicu u Suki Jahjatu u Bagdadu, a halifa Muktedir i vezir Ibnul furat podigoše druge pod svojim imenima. Sada nikoše bolnice i u drugim gradovima kao Reju, Nišapuru, Misiru (M. Kjafuri) i drugim mjestima.

God. 308. podigne sultan Adudud-devle Buji veliku bolnicu. "Elmaristan-ul-Adudi" u Bagdadu, u kojoj bijaše namješteno 24 liječnika stručnjaka za razne bolesti, operacije i

*) Brockelmann: Geschichte der arabischen Literatur 87.

liječenja, među kojima se najstariji zvaše Saur. Ova je bolnica bila na veliku glasu i brojila se kao prva.

U VI. stoljeću podiže Nuruddin Zengi veliku bolnicu u Damasku, za tim Salahuddin u Kairu (Elmaristan-ul-atik) i drugim mjestima. Kalaun, mamelučki sultan, osnuje u Kairu 683. veliku bolnicu Elmaristanul-Mansuri, koje se ostaci i danas vide. Znamenita je i Muejjedova bolnica u Kairu, podignuta 821.

Velikih bolnica bilo je i u Perziji, Horasanu, Španiji i Africi.

Sve su ove bolnice bile lijepo uređene i razdijeljene u odjelenja za razne bolesti, gdje su smješteni bolesnici i sastavljeni po narodnosti i vjeri. Liječnici odjelenja u pratnji svojih učenika, sluga i čuvara obilazili su bolesnike, pregledali ih i propisivali im lijekove. U posebnim se prostorijama držala predavanja o bolestima i liječenju, o lijekovima i njihovu priređivanju i pravili pokusi.

U vojsci sultana Mahmud Seldžukije bila je i bolnica, koju je nosilo 40 deva.

Koliko su imale važnosti ove bolnice kao učilišta, vidi se najbolje po broju i vrsnoći liječnika u to doba i po zdravstvenim mjerama.

Koliko se vidi po raštrkanim vijestima, bio je broj liječnika dosta velik. Početkom IV. stoljeća za halife Muktedira imao je Bagdad 860 ovlaštenih liječnika, dakle osim onih, kojima radi njihove učenosti i općeg priznanja nije trebalo izdavati ovlaštenica. Prama tomu bilo je tada u Bagdadu oko 1.000 liječnika. U službi halife Mutevekjila (sredinom III. stoljeća) bilo je 56 liječnika kršćana.

Liječnici su imali svoj red (zakon), imali su svoga starješinu, pred kojim su morali polagati ispit i dobiti ovlaštenje za liječenje. Najznamenitiji starješina (reis-ul-etibba) bio je u Bagdadu Sinan ibni Sabit, a u Kairi Muhezzibuddin Dahvar.

Tako su isto i ljekarnici imali svoj red, propisane ispite i stajali pod strogim nadzorom.

Liječnici su bili obično vještaci u pojedinim strukama liječništva, a bilo je i općih, a među njima i žena, koje su uživale veliki glas. Uhtul-hafid ibni Zuhr i njezina kći bijahu poznate liječnice, osobito za ženske bolesti, te su pozivane u dvor Mansura u Andaluziji.

Sposobnost i vještinu arapsko-islamskih liječnika pokazuju najbolje djela njihovih velikih liječnika-pisaca, kao što je "Mulukji" od Ebu Bekr Razije (Rhazes), zvanog "arapski Galen",

za tim veliki "Kanun" slavnog filozofa-lijječnika Ibni Sina-a (Avicena), "Tasrif" od Ebul Kasim Zehravije, "Tejsir" od Ibni Zuhra (Avenzor) i druga velika djela, koja su se čitala i smatrana najvećim autoritetima i na Zapadu sve do preporoda.

Opservatoriji kao učilišta astronomije i matematike.

Kad su se Arapi za Memuna upoznali sa djelima starih Orka i Indijanaca o astronomiji i matematici, latiše se oni i ove grane znanosti kao i ostalih i svojim pronicavim duhom i neumornim radom znatno krenuše naprijed u obje ove discipline.

Još za vlade Mansura prevede Muhammed Elfezzari čuveno indijsko djelo o astronomiji, zvano Sidhanta, (Sind-hind), zaslugom Jahja ibni Halida Barmekije prevede se i slavni Almagest¹⁾ (Almedžisti), a Muhammed Elharizmi zavede brojke decimalni sustav indijski 1).

¹⁾ Almagest od riječi magest i arap. izv. člana al (el), prijevod djela "Syntaxis mathematica" od Kl. Ptolomeja.

18

Na tim temeljima počеше sada Arapi raditi na svoj način. Astronomske tablice starih Grka i Indijanaca popraviše oni pomoću novih instrumenata, a u velikim gradovima nikoše velike zvjezdarnice, gdje se pomno pratili svi nebeski pojavi i kretnje tjelesa.

Još za Memuna posmatrahu Arapi pomoću novih instrumenata nebo i sve kretnje u njemu. Iza njegove smrti niče djelo "Erresadul-Memuni", zbirka opažanja, koja su na njegovu pobudu činjena u Šemasijji u Bagdadu i na brdu Kajson u Damasku, a nadzirao ih Jahja ibni Mansur, veliki astronom (Kjebirul-meneddžimin), Halid Mervizi i Abbas Dževheri).

Prvu zvjezdarnicu (Elmersadul-felekji) u Bagdadu podigoše braća Benu Sakjir, slavni astronomi i izumitelji mnogih astronomskih sprava, a Šerefuddevle zasnuje sredinom IV. stoljeća zvjezdarnicu, kojom upravljaše Ebu Sehl Kjuhi, za tim porodica astronoma Benul-Alem g. 425. U Egiptu je osnovana prva zvjezdarnica na ime Hakjimovo (umro 411.) na brdu Mukattam, koja je bila najslavnija, dok nije Hulago podigao u Maragi (Turkestan) zvjezdarnicu svjetskog glasa, gdje je učio i proslavio se astronom i matematičar neumrli

Nasiruddin Tusi, izumitelj savršenog astrolabiuma (usturlab). Uz ovaj opservatorij podignuta je i velika knjižnica, koja je brojala 400.000 svezaka.

Timurlenk je osnovao jednu zvjezdarnicu u Samarkandu, a bilo ih je još manjih i viših u Isfahanu, Egiptu i Andaluziji.

U ovim zvjezdarnicama gojila se sa astronomijom i matematika, jer je to bilo U uskoj vezi. Tu su učili i radili znameniti matematičari i astronomi osim gore navedenih još mnogi kao: Ebu Mašer Belhi³), Ahmed Elfergani⁴). Ibni Džabir Harrani zvan Battani⁵). slavni Ebul vefa Buzdžani⁶), Biruni⁷), Kazvini, Dinaveri, Ibnul-Hajsem⁸). (^Ver1) Bedii Usturlabi i drugi slavni učenjaci, koji ostaviše neizbrisiv trag na kopnu, moru i na nebeskom svodu.

"Alhazen je učio ovu dovu svome učitelju: Bože, smiluj se duši Ebu Rejkama, jer je on prvi napravio tablicu specifične težine svih tjelesa! Ja pak, dodaje Draper, molim istog Boga, da dušu Alhazena pridruži duši Ebu Rejkama, jer je Alhazen prvi pronašao, da svijetle zrake iz svemira dopiru do našeg oka u formi krivulje, a ne pravca i tako korigirao pojam o položaju nebeskih tjelesa"⁹).

▪

Da koliko bilo nadopunimo sliku starog islamskog učilišta i njegova nutarnjeg uređenja, prikazaćemo sada ukratko uređenje jednog takog velikog islamskog učilišta.

1) Arapi zovu ove znakove indijski, jer su ih od Indijanaca preuzeli, a mi ih danas zovemo arapski, jer ih mi od njih primismo. Elharizmija, koji je izdao i jedno djelo o aritmetici i algebri, ovjekovječen je u riječi "algorizam" (algorismus ili algarithmus).

2) Oni su još tada ustanovili, da je put zemlje oko sunca u obliku elipse i proračunali, da je nagnutost zemaljske osi 23, 35'53" - J. W. Draper: Histoire du Developpement intellectuell de l'Europe, II. 315.

3) Poznat sa svojim astronomskim tablicama (zigj).

4) čija su astronomska djela prevedena na evropske jezike.

5) koji izračuna, da se zemlja okrene oko sunca za 365 dana i 6 sati. (Draper: Histoire du Develloppement intell. de l'Auurope, II. str. 315.)

6) Poznat sa svojim djelima u trigonometriji.

7) Prozvan "prenosilac grčkih znanosti u Indiju i Indijske mudrosti među Muslimane".

") (Alhazen), koji je prvi korigirao grčke ideje o vidu i dokazao, da zrake svjetlosti idu od predmeta oku, a ne obratno.

") Draper: Hiztoire, II. str. 324.

18

koje je do danas ostalo pošteđeno od velikih oluja i sačuvalo se kao tip starih učilišta. To je veliko islamsko učilište Azhar ili bolje Džami-ul-azhar (, "j\l A**1) u Kairu.

U ramazanu god. 361. (juni/juli 972.) otvorena je ova velika džamija, što je podiže slavni general Fatimovića Dževher Elkjatib Essikilli, osnivač današnje Kahire. Vladari dinastije Fatimovića poklanjali su ovoj džamiji višu pažnju darovima i zakladama; Aziz-Nizar (365.-386.) podiže u njoj sirotište i učini je učilištem, a Hakjim (386.) nanovo je nadogradi i pokloni joj veliki imetak.

Ejubovići, koji zavladaše Egiptom iza Fatimovića, nastojahu kao dobre Sunije izbrisati svaki trag Šiija. Tako Salahuddin zabrani, da se tu klanja džuma, jer se po šafijskom mezhebu ne može klanjati džuma na dva mjesta u jednom gradu. Tek za vlade Zahir Bajbersa (665.), koji džamiju nadogradi i pobrine se za obuku, dobije ona opet pravo, da se u njoj klanja džuma. Otada datira procvat ovog učilišta; osim pažnje, koju su joj posvećivali domaći, podizala ju je provala i pustošenje Mongola na istoku i opadanje islama na zapadu, kojom prilikom je veliki broj medresa propao. Muhamed ibnul-Husejin Elisirdi, kairski muhtesib, nadogradi (725.) džamiju, a emiri toga doba podigoše medrese (709. Bajbars, 740. Akbuga Abdul-Wahid), koje su kasnije sastavljene sa Azhar džamijom u jedan kompleks. Bešir Džamdar Nasiri (761.) podignu još građevina, pokloni veliki imetak za sirotinjsku kuhinju, postavi jednog kariu za učenje Kur'ana i jednog profesora za hanefitsko pravo. Tada je napravljen i jedan šadrvan za slatku vodu, a Dževher Elkan-kabai podiže jedan mekteb uz džamiju. Velike novogradnje i zaklade za siromahe i učitelje, podigao je Kait bey oko 900., za tim posljednji mamelučki vladar Kanšuh Elguri.

Znamenite su novogradnje za vlade Osmanlija "kuća za slijepce" (Zavijetul-umjan), koju je podigao 1148. Osman Kethuda Kasid-oglu. Među velike dobrotvore broji se Abdur-Rahman Kethuda, koji 1190. podiže jednu veliku i bogato iskićenu maksuru, mihrab, minber i jednu

početnu školu za siročad i odredi, da se u naravi izdavaju sve potrebe siromašnim učenicima Azhara.

Francuska ekspedicija nije ostala bez tragova ni u Azharu, ali su kasniji hidivi nastojali podići sjaj ovog časnog mjesta.

Godine 818. (1415.) boravilo je u džamiji oko 750 siromašnih učenika, među kojima je bilo Perzijanaca, Magribija i drugih. Podijeljeni po narodnosti imala je svaka skupina svoje zasebne hare i rivake. Hare (pl. harat) je prostor za stanovanje, gdje su učenici ostavljali svoj mobilijar i gdje su spavali, a rivak (pl. ervika) su opet prostori između dva i više stupova, gdje se držalo predavanje, raspravljalo, zikr činilo i inače po danu sjedilo i razgovaralo.

Danas ima rivaka 38, a hara 15. Iz imena pojedinih rivaka, u kojima su grupirani učenici po jeziku i pokrajinama, po mezhebu (ritusu) ili po zavjetima, vidi se najbolje, koji su islamski narodi tu zastupani, pa ćemo ih stoga ovdje nekoliko nabrojiti. Rivak-(ul):

1. Essaida za Gornji Egipat, veliko i ugledno glavno sjedište malikija;
2. Haremejn za Meku i Medinu;
3. Dakarim za stanovnike Senuora, Darfura, Vadaja i dr.;
4. Šavam za Sirce;
5. Djava za Javance i druge iz zadnje Indije;
6. Sulejmanija za Afganistan i Horasan;
7. Magaribe za sjevernu Afriku, veliko i uplivno;

8. Etrak za Turke;
9. Birnijje za Borno i okolicu;
10. Džebertijje za Somali i okolicu;
11. Jemenijje za južnu Arabiju;
12. Ekrad za Kurde;
13. Hunud za Indijance;
14. Bagdadijja za Irak i Mezopotamiju;
15. Hanefijja za hanefije uopće;

16. Hanabila za hanbelije, vrlo malena;

17. Ibni-Muammer, priv. zaklada za svaku narodnost otvorena i mnoge druge kao Barabira (Berberi), Dakarnat za stanovnike Čadskog jezera i sl.

Učenici se zovu mudžavir (= un u pl.) zbog obitavanja i veze sa džamijom i talib (pl. talebat)-ul-ilm, "koji traži nauku". Profesori se nazivaju službeno muderris (pl. = un). Život i jednih i drugih je vrlo jednostavan. Profesori su upućeni na dobrotvorne darove i dohotke zaklada; rijetko koji bude boljeg materijalnog stanja. Također rijetko koji studenti žive od vlastitih prihoda ili roditeljske potpore; velika većina žive skromno i oskudno. Koliko im u naravi dobivena živežna sredstva ne dostižu, upućeni su na privatnu zaradu, kao obuku djece u privatnim kućama, učenje Kur'ana, imamet u manjim džamijama, kakav zanat i slično. Mnogi zarađuju kao pisari ili prepisivači u dvorskoj (hidivovoj) biblioteci.

Kronika Azhara je puna nereda i pobuna studenata; dolazilo je često do nesuglasica pa čak i tučnjave, koje su izazivale razlikosti u narodnosti i mezhebu, uskrata dotacije i slični povodi.

Gojenje znanosti i nastava razlikuje se znatno od današnjeg modernog načina u Evropi, ali je zadržala veliki dio starog načina, koji je ipak dao veliki broj znamenitih učenjaka srednjeg vijeka, koji su znatno pridonijeli umnom razvitku ljudskog roda.

Teologija je središte, oko koga se kreću sve nauke u ovom velikom učilištu. Na prvom su mjestu "tradicionalne znanosti" (El-ulumun-naklijje), teologija i šerijatsko pravo, a onda "znanosti razuma" (El-ulumul-aklijje), filologija, metrika, retorika, logika i astronomija (samo za praktične svrhe kao kronologija i doba vjerskih dnevnih obreda). U ovu posljednu skupinu spadaju i druge discipline, kao lijepa književnost, povijest, zemljopis, prirodne znanosti, matematika i druge, ali od srednjeg vijeka sve se više napuštaju i ukoliko se i sada uče, ograničene su na stare nedovoljne zbirke i djela¹).

Ova podjela disciplina vidi se i u vremenu obuke. Običaj je naime, da se ulumi naklijja, na kojoj se temelji vjera i vjerski državni red, uči jutrom, a onda ulumi aklija. Večer je za odmor, razgovor i zabavu te za ponavljanje (meditaciju).

Po polasku (frekventaciji) dolazi na prvo mjesto pravo, jer ono ima najviše vrijednosti u javnom životu, a vrlo su dobro posjećene i filološke i retoričke struke, naročito ako se ovamo pribroje mnogobrojne obuke mlađeg arapskog naraštaja i stranaca Nearapa. Od teoloških struka najposjećenija je opet dogmatička (kjelam, tevhid), tumačenje kur'ana (tefsir) i nauka o svetoj tradiciji (hadisi šerif).

Odnosaj između profesora i studenata je patriarhalan. Studenti odaju svojim učiteljima najviše poštovanje, rado im čine svaku uslugu, a zovu ih ustad (mi bismo rekli majstor) ili mevlana (naš gospodin).

*) Šejh Tantavi, koji je predavao 1827. u Azharu, prije nego je otišao u Petrograd, spominje svoja predavanja Makamata od Haririye i Muallakata po komentara od Zevzenije i dodaje, da prije njega - koliko on zna - nije to niko predavao. - Enciklopedie des Islam, sub. v. Azhar.

21

Kod predavanja sjedi docent na maloj stolici od palme (derid) ili drveta ili prosto na hasuri, naslonjen na koji stup džamije. Studenti sjede oko njega u polukrugu (halka) kao kolegium. Predavanje se obično drži kojeg teksta (metn pl. mutun), ali većinom danas drži se predavanje kojeg komentara (šerha), koji se opet nadopunjuje sa tumačem (hašije) i noticama (talikat, minhovat), a učenici bilježe zgodne primjedbe u knjizi ili svojim priručnicima. Za ponavljanje služe se najviše kratkim, srokovanim vodičima.

O ispitima nije prije bilo govora. Odlazna svjedodžba bila je davno uobičajeni idžazet (ovlasnica), kojom je učitelj priznao učeniku, da je stanoviti tekst od njega slušao i ovlašćuje ga, da može drugoga poučavati.

Vrijeme poduke (ders pl. durus) prekida se sa duljim kraćim ferijama (batala). Velike ferije traju tri mjeseca redžep, šaban i ramazan do iza bajrama, a manje opet do dva mjeseca iza toga, o kurban bajramu. Također su svečanosti uz mevlid, rođendan Muhamed alejhisselamov i sejjidina Bedevi et-Tantavije.

Kao najstariji upravitelj Azhara bio je u srednjem vijeku jedan nazir (inspektor), koji je bio viši državni činovnik. Svaki rivak i mezheb imao je opet svog poglavicu (šejh ili nekib). U doba Osmanlija dolazi i jedan znanstveni starješina Azhara Šejhul-umum, koji odgovara rektoru evropskih sveučilišta (samo se šejhul-umum nije mijenjao svake godine). On je bio nad svim šejhovima rivaka i odjelenja, te je zastupao Azhar prema vlasti. Kroničar Djeberti pobilježio je imena šejhova Azhara od nazad 200 godina.

Ova skica nutarnjeg uređenja odnosi se većinom na starije doba, a sad ćemo reći nešto o reorganizaciji Azhara, koju je donijelo XX. stoljeće.

Sa Napoleonovom ekspedicijom u Egipat, koja je dokončala vlast Mameluka nastupa nova era u političkom i kulturnom životu ove zemlje. Nasljednik Napoleonovih uspjeha albanec Muhammed Ali paša bijaše svjestan premoći evropske kulture i nastojaše živo, da svoju zemlju pridigne uvađanjem te kulture. On je brzo uvidio, da je trajni napredak zemlje omogućen samo osposobljenjem domaćeg elementa za saradništvo u velikim kulturnim zadaćama pa se odmah dao na taj rad. Godine 1816. podiže on jedan naučni zavod po evropskom uzoru, matematičku školu, a 1821. uvede on štampariju, čim dade snažnu pobudu za oživotvorenje staroislamske kulture; malo pomalo oživješe ponovno stara književna djela, koja su bila u zadnje doba potisnuta novijim kompilacijama.

Osnivanjem "Mission Scolaire" u Parizu (1826.) prekinuli su mnogi Egipćani sa starom tradicionalnom obukom, kakva je bila u Azharu, i pošli posve novom stazom. Struke, koje su u Azharu dolazile kao posljedne: matematika, fizika, povijest, geografija i dr. stupile su sada u prve redove i dovodile do časti i položaja u državnoj službi. Prevodeći razna evropska naročito francuska djela, morala je nova generacija zavesti u jeziku novi stil i iznaći silu novih riječi, jer stara terminologija nije bila više dovoljna. To sve bacaše lošu sjenu na stari Azhar i pedagošku stagnaciju u njemu i izazivaše sve više odvratnost između studenata starog i novog pravca.

Tek za hidiva Smajila nastala mali preokret. Njegova desna ruka bijaše energični i vrlo dobro obrazovani jurista Muhammed El-Abbasi Elmehdi Elhanefi, tadanji rektor u Azharu, koji izradi 1871. (1288.) jedan novi statut (Kanun), u komu je uzet obzir na oba staleža, profesorski i studentski; nesposobni i nevrijedni elementi imali su otpasti, žalosno stanje većine profesora poboljšano je stalnim plaćama, a tako i dohoci studenata iz raznih zaklada i njihovo pravilno razdjeljivanje. Tok nauka (nastavni plan) je reformiran i zavedeni konačni ispiti pred ispitnom komisijom od 6 članova. Teološke, jurističke i filološke znanosti razdijeljene su u 11 ispitnih grupa. Također je i nutarnja uprava Azhara reformirana i koncentrirana u rukama rektora više nego je to prije bilo.

U dobru volju i iskreno nastojanje reformatora ne može se posumnjati, ali sila prilika bijaše jača. U samom se Azharu nade protivnika reformama i rektora Abbasije, a kasniji događaji, financijska i politička propast, koju donese engleska okupacija, i druge poteškoće bijahu vrlo nepovoljne za brzu i temeljitu reformu ove stoljećima utvrđene organizacije.

No ipak se je koračalo naprijed, naročito otkako je zavladao Abbas Hilmi II. koji čini sve, što može, da podigne ovo najstarije i danas najuglednije islamsko vjersko učilište. Provođenje

reforama udaralo je još na veliki otpor, ali se na koncu i stišalo zaslugom hidiva Abbas Hilmi paše, neumrlog muftije Muhammed Abduhu, te rektora spomenutog Abbasije (1287.-1304.) Hasuna Ennevevije (1313.-1317.) i Selim Elbišrije (1317.-1323.).

God. 1312. po h. ustrojeno je po odredbi hidiva veliko vijeće Azhara od dvojice članova vlade i trojice od najuglednijih alima Azhara i povjereno im izrađenje detaljnih odredaba u svim granama uprave Azhara na temelju starog Kanuna od 1288. U vijeću je bio muftija Muhammed Abduhu a ubrzo došao tu i novi rektor Šejh Hasuna. Ovo vijeće savjesno otpoče svoj rad i izda jednu za drugom više odredaba, koje kasnije sankcijom hidiva dobiše zakonsku moć i ime "kanun", "laiha" i "nizam".

Ove su se odredbe provadale kako je koja izlazila, ali je još uvijek bilo nereda, nezadovoljstva i otpora. Provođenje nije išlo svuda glatko, a opažalo se i nedostaka na svakoj strani. No ozbiljno zauzimanje hidiva nije dalo da velika stvar reorganizacije zapne i tako na koncu ugleda svjetlo novi zakon o Azharu i svim vjerskim nastavnim zavodima, koji ujedini svu vjersku nastavu i podredi je Azharu, a rektora Azhara postavi glavnim starješinom svih "vjerskih" ljudi i vjerske nastave.

Taj Kanun izdan je 2. safera 1326. (23. februara 1908). Po ovom je zakonu rektor Azhara (Šejhuldžamiil-Azhar) vrhovni starješina svih "vjerskih" osoba i cjelokupne vjerske nastave () te ima pravo nadzora nad svim vjerskim zavodima, koji sada u Egiptu postoje i koji će se kasnije osnovati. On bdije nad privatnim životom svake "vjerske osobe" u koliko se tiče vjerskog morala i vladanja bez obzira da li ta osoba ima kakovu vjersku službu ili privatno bez službe živi.

Rektor Azhar predsjedava velikom vijeću () koga su članovi misirski muftija, vjerske starješine Malikija, Šafija i Hanbalija, te dva člana vlade (ministri Šefik paša i Husejin Rušdi paša).

U nadležnost ovog velikog vijeća spada:

1. Sastavljanje proračuna za pojedine medrese, koje onda rektor Azhara podastire na sankciju;
2. odobravanje pravilnika za unutarnju upravu pojedinih medresa, te svih zaključaka glede nastave;
3. imenovanje svih nastavnika i drugih funkcionara vjerskih zavoda kao i njihovo unapređivanje, premještenje i rješavanje od službe, te određivanje njihovih beriva;
4. odlučivanje o spajanju jedne medrese s drugom te o podizanju novih vjerskih zavoda;

5. predlaganje nastavnika na odlikovanje (podjelenjem svećanih odora ()) što rektor podastre hidivu i t. d.

Ovo se vijeće sastaje svakog mjeseca na redovito zasjedanje u rektoratu Azhara, a izvanrednu sjednicu može sazvati rektor ili sam hidiv, koji onda i predsjedja.

Azhar kao i svaka druga medresa ima svoje upravno vijeće () koji se sastoji od šejha dotične medrese kao predsjednika i 6 nastavnika (od svakog mezheba po dvojica).

Ovo upravno vijeće izrađuje proračun svog zavoda naprama odredbama zakladatelja (), stavlja predloge o promjenama u unutarnjoj upravi zavoda, o postavljanju i unapređenju nastavnika i ostalih zvaničnika, određuje nastavnike za pojedine predmete, džamije, u kojima će se držati predavanja i uopće sve što se odnosi na taj zavod.

Cjelokupna uprava medrese stoji u rukama šejha (rektora), koji može i na svoju ruku poduzeti svaku mjeru, koja vodi unapređenju nastave i reda, a nije u opreci sa zaključcima velikog i upravnog vijeća.

Vjerska obuka traje 12 godina i podjeljena je u III. stepena: početni (prvi ()) srednji (drugi ()) i visoki (), te traje u svakom najmanje 4 godine. Školska godina traje najmanje 8 mjeseci, a ferije su ramazan i još 3 mjeseca, koja određuje upravno vijeće pojedinih medresa svake godine.

Ispiti su propisani u svakom godištu u dotičnoj medresi, a pri svršetku nauka položi se konačni ispit "učenosti" () pred naročitim ispitnim povjerenstvom u Azharu za studente svih medresa. Svjedodžbama I. i II. reda ovog konačnog ispita proglašuje se absolvent sposobnim za vršenje muftijskog i kadijskog (šeriatsko-sudačkog) zvanja

() ako je dotični hanefijskog mezheba, a svjedodžba III. reda ovlašćuje ga na učiteljsko (profesorsko) zvanje u medresama i džamijama ()te na vršenje imamske i hatibske službe.

Rektora Azhara i drugih velikih medresa, kao i starješine pojedinih mezheba () i dr.), njihove zamjenike i sve članove upravnog vijeća imenuje hediv doživotno.

Ovaj je novi Kanun stupio na snagu u februaru 1908., te je upravno vijeće Azhara odmah poduzelo sve mjere za provadanje ovog Kanuna. Svi su studenti podvrgnuti ispitima i prama tomu podijeljeni u godišta u koja po svojoj naobrazbi spadaju. Početkom školske godine 1908./09. otpočelo se raditi u Azharu po pravilniku () odobrenom 20. ramazana 1326. (15. oktobra 1908.), iz koga ćemo mi ovdje navesti glavnije odredbe:

Primanje učenika. U I. godištu početnog stepena mogu se primiti učenici između 10 i 20 godina, koji su vješti čitanju i pisanju, te znaju napamet više od polovice Kurana (hafizi, ()). Ovo se potonje ne traži od stranaca. U viša godišta primaju se samo oni, koji su s uspjehom svršili nauke nižeg godišta ili dokažu svoju sposobnost na posebnom prijamnom ispitu.

Nastavni predmeti u pojedinim godištima, propisane nastavne knjige i broj sati na sedmicu vidi se iz slijedeće skrižaljke¹⁾.

¹⁾ Ovaj Kanun propisao je da se upotrebljuju ove knjige dok veliko vijeće ne propiše druge na predlog posebnih povjerenstva, koja će svake godine predložiti vijeću udžbenike za tu godinu.

wmi

Broj Predmet Nastavne knjige, godišta i broj sedmičnih sati

- : Šeriatsko pravo¹⁾
- 2 Pravilno čitanje Kur'ana a,
- 3 Tumačenje Kur'ana
- 4 Hadis
- 5 Dogmatika
- 6 Pravni izvori i pravna pravila
- 7 Vjerski moral
- 8 Životopis pejgambera .
- 9 Ustrojstvo sudova i postupak
- Sintaksa
- Gramatika
- 10 Oblikoslovlje
- 11 Logika
- 12 Aritmetika
- 13 Geometrija

- 14 Povijest
- 15 Geografija
- 16 Vježbanje u predavanju

U glavnom povijest islama i islamskih država s osobitim obzirom na prošlost Egipta od III.-VIII. po 1 sat.

Najglavnije o svim dijelovima svijeta, detaljnije o Egiptu. Računanje vremena za vjerske obrede od III.-X. godišta po 1 sat.

U X.-XII. godišta po 3 sata.

*) Za ovi i sljedeće predmete nijesu propisane nastavne knjige u ovom kaminu nego je pripušteno posebnom povjerenstva, da iznađu prikladne knjige i predloži velikom vijeću na odobrenju.

Nastavlja se svakim danom osim četvrtka i petka. Petak je praznik, a četvrtkom se ne drže redovita predavanja, nego se drže tako zvani "praznički predmeti" kao vježbanje u pisanju (brzopisu i krasopisu), geometriji i zemljopisu, crtanju, pripovijedanju, deklamaciji i govorništvo, čitanju klasika, slušanju rasprava kod suda i slično.

Svaki učenik mora polaziti dnevno najmanje 3 a najviše 4 predavanja, a svako traje od 1-2 sata. Prvo predavanje je iza sabaha po sata, drugo pred podne, treće iza podne, a četvrto iza ićindije. Drugo predavanje može se držati u večer između akšama i jacije.

Broj polaznika jednog godišta ograničen je na 50, koji su opet podijeljeni li skupine, koji polaze pred jednog nastavnika.

Ponavljati mogu se svega samo 2 godišta u jednom stepenu; ako učenik ne zadovolji po treći put u jednom stepenu (4 godišta) briše se iz zavoda.

Ispiti su u svakom godištu usmeni i pismeni a polažu se pred naročitim povjerenstvima za vjerske znanosti, jezične i svjetske od 2 člana (za početni stepen) i od 3 (za srednji i viši stepen). Rektor Azhara je predsjednik svih povjerenstva za ispitivanje učenika, koji prelaze u viši stepen, te on određuje rok i članove povjerenstva.

Konačni ispit učenosti za studente svih medresa obavlja se samo u Azharu, a članove povjerenstva imenuje veliko vijeće. Ispit se polaže usmeno i pismeno iz svih nastavnih predmeta "visokog" (III.) stepena (), koji su podijeljeni u tri grupe: I. grupa obuhvata tumačenje kur'ana () hadisa () šeriatskog prava () nauke izvora prava i pravnih pravila, pravne filozofije i postupka pred sudom. povjerenstvo se sastoji od 6 članova, a usmeni ispit traje najviše 3 sata; II. grupa dogmatika logika stilistika, metrika, poetika i književnost, pred povjerenstvom od 6 članova sa najviše 3 sata trajanja usmenog ispita; III. grupa: povijest islama, astronomija, zakoni o sudstvu, upravi i vakufima, te didaktika pred povjerenstvom od 3 člana i najviše 2 sata usmenog ispitivanja.

Kandidat dobije prije ispita na 10 dana po jednu temu iz svakog predmeta za usmeni ispit, a za vrijeme usmenog ispita daje mu se još po jedna da ju bez pripreve obradi kao nastavnik. Ako kandidat ne udovolji kod ispita I. grupe ne će se pripustiti ispitu iz ostalih predmeta, a ako ne udovolji u jednom ili dva predmeta može ponoviti ispit iz tih predmeta u roku od jedne godine; ako ne udovolji iz više od 2 predmeta moraće polagati ispit iz svih predmeta ponovno.

Upravno vijeće izabere početkom svake školske godine inspektora (mufettiša) između svojih boljih nastavnika, koji nadgledaju čitav rad u zavodu i izvješćuju o tom rektoratu. Oni prisustvuju predavanjima i paze na red, polazak nastavnika i studenata, na metodu u nastavi i napredak u nauci, red i upravu stanova učenika (u revaku) uopće na cijeli rad i tok nastave u zavodu. Oni su posrednici između studenata i nastavnika s jedne strane te rektora s druge strane. Mufetiš može imati i svoje pomoćnike, razredne starješine. Oni stoje u neposrednoj vezi s rektoratom, izvješćuju svaki dan sve što se događa među studentima i nastavnicima, te predlože rektoratu potrebne mjere, a dva puta u godini podnašaju upravnom vijeću pismena izvješća o svojim opažanjima.

Studenti se moraju vladati po određenim propisima, moraju nositi ilmijsko odijelo i vladati se pristojno.

Prma propisima zakladatelja medrese ili revaka gdje je jedan student smješten, ima on opskrbu u naravi ili novcu, bolju i višu što je u višem godištu i stepenu.

Opskrba je u naravi većinom hljeb po 2-4 komada na dan za studenta, a za rektora i nastavnike od 8 do najmanje 2 oke hljeba. Ovaj se hljeb lako prodaje pa može svaki to pretvoriti u novac na lak način.

Stanovi su studenata smješteni u revaku ili hari u Azharu ili u kojoj drugoj za to određenoj zgradi. Svi su ovi stanovi zaklade (vakufi) te imaju svoje prihode, posebnu upravu (prama vakfiji) i posebne upravitelje () koji stoje pod nadzorom rektora Azhara, te su njemu za sve odgovorni. Oni vode popise studenata, smještenih u njihovu revaku, bilješke o njihovu vladanju te o tom izvješćuje rektorat.

Azhar ima i svoju veliku biblioteku, koja je uređena tek u novije doba zauzimajem i novčanom potporom hidiva Abbas Hilmi paše. Osim ove zajedničke biblioteke, imaju i mnogi revaki (vidi gore!) svoje knjižnice, koje stoje pod vrhovnim nadzorom direktora zajedničke biblioteke. Sveukupni broj knjiga je oko 8.000 djela sa 20.000 svezaka.

Na koncu ćemo navesti broj nastavnika i studenata na Azhara iz nekoliko školskih godina.

Džamiul-Azhar kao najviše islamsko vjersko učilište posjećeno je studentima iz svih krajeva islamskog svijeta. God. 1293. (1875.) predavalo je u Azharu 325 profesora (šejhova), od kojih su bili 147 šafijskog, 99 malikijskog, 76 hanefijskog, a 3 hanbalijskog mezheba, a predavanja je polazilo 10.780 studenata i to 5.651 šafijskog, 3.826 malikijskog, 1.278 hanefijskog i 25 hanbalijskog mezheba¹⁾). Od god. 1877. opada znatno broj profesora i studenata zbog rusko-turskog rata, engleske okupacije i drugih razloga. Službena statistika, izdana 1892. iza nastupa Abbas Hilmi paše, broji 178 profesora (po mezhebu 79, 61, 35, 3) i samo 8.437 studenata (po mezhebima 3.941, 2.508, 1.774, 36). Ova diferencija nastala je sigurno otuda, što su u službeni popis uzeti samo redoviti, plaćeni profesori i pravi studenti, dok opća statistika broji i druge docente i učenike srednjih škola, koje su s Azharom spojene. U godini 1898. navada se 191 profesor i 8.246 studenata, u 1901./2. 251 profesor i 10.403 studenta, a u 1906. 312 profesora i 9.069 studenata.

Direktor: M. E. Dizdar.

¹⁾ Po Ali Mubarekiu, koji je kupio dala iz Divanul-evkafa; s ovim se ciframa dobro slažu i one, što ih je I. Goldziher kroz nekoliko godina tog decenija sabirao. - Encyklopedie des Islam, sub. v. "Azhar".